

Ажык кичээлдер хүнү

Хөмүр-даш.
Алдын бе?

Убса-Нур
ыйгылаажы.

№ 128 (18555)

1925 чылдың
август 31-де үнүн эгелзэн

http://shyn.ru

shyntuva@mail.ru
shyntuva@yandex.ru

Сапар өртээ хостуг

ШЫН

ИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

2014
чылдың
октябрь

14

вторник

ХҮНДҮЛЕЛДИҢ ДЕМДЭЭ

Тыва Арат Республиканың ССРЭ-нің составына кирген хүнү октябрь 11-де көскү күрүнө ажылдакчызы, СЭКП Тыва обкомунун бирги секретары чораан, Тываның улустун чогаалчызы Салчак Тока-ның тураскаалына чечектерни республиканың амгы удуртукчулары, күш-ажылдың хоочуннары, хөй-ниити организацияларның болгаш политиктиг партияларның, аныяктар организацияларының төлээлери чечектерни салган.

Бо езулал ТАР-ның ССРЭ-нің составына кирери республиканың социал-экономиктиг, культурлуг хөгжүлдесинге улуг салдарлыг боор

дээрзин угап билген ооң эгелекчизи Салчак Токага хүндүлелдин демдээ болган.

Хүндүлел езулалына Тыва Республиканың Чазааның Даргазының оралакчызы Анатолий Дамба-Хуурак, Тыва Республиканың Дээди хуралының (парламентизинин) Даргазы Каң-оол Даваа, СЭКП Тыва обкомунун бирги секретары чораан Григорий Ширшин дээш, өскелер-даа киришкен.

Шаңгыр-оол МОНГУШ.

Михаил Монгуштуң тырттырган чуруу.

АЖЫК КИЧЭЭЛДЕР ХҮНҮ

Тыва Арат Республиканың ССРЭ-ге каттышканының 70 чылынга тураскааткан Чаңгыс аай кичээлдер хүнүн октябрь 10-да республиканың бүгү өөредилге черлеринге эрттирген.

1940 чылда тургустунган, Тываның баштайгы интеллигенция-зының өөренип чораан, төөгүлүг № 2 ортумак школазынга эрткен ажык кичээлге ТР-нің Дээди Хуралының (парламентизинин) депутаты Седен-Очур Павлович Кара-Сал, «Шын» солунунун корреспондентилери база школаның удуртулгасы олурушкан. Кичээлди төөгү болгаш ниитилел эртеминин дээди категорияның башкызы Эрес Биче-оолович Хо-

валыг 10 «а» класска эрттирген. Ук кичээлдин кол сорулгазы — өөреникчилерниң төөгүге билиин быжыглаары база илере-дири. Уругларның чурт-шинчилел ажылдарына сонургалын улгатырар, өске чоннарның культуразын хүндүлээр, патриотчу меде-релин сайзырадыры.

Ажык кичээлди 10 «а» класс-тың өөреникчилери Белекмаа Сат биле Артыш Монгуш «Моя Тува!» деп шүлүү-биле ажыткан. Эрес Биче-оолович уругларга база келген аалчыларга байыр чедиргеш, октябрь 11-де ТАР-ның ССРЭ-ге каттышканының 70 чылынга тураскааткан байырлалдың тыттып келгениниң дугайында слайдыга фото-чуруктарны көргүзүп тур-

гаш, солун тайылбырны кылды:

— ССРЭ-нің составынче Тыва 1944 чылдың октябрь 11-де кирген. Тыва Автономнуг область тургаш, ССРЭ-нің составынче кирген. РСФСР-ге каттыжып турар үеде ТАР тускай күрүнө турган, бодунун Конституциязы, тугу, сүлде демдээ, алдын шыг-жамыры, бюджети база ССРЭ-ге болгаш Моол Арат республикага бүрүн эргелиг төлээ черлери турган.

1921 чылда чүс-чүс чылдарда дарладып чораан бөдүүн тыва чон акы-дуңмалышкы орус чоннун ачы-дузазы-биле тура халышкынны кылган. Феодалдыг Тываның орнунга Тыва Арат Республика тургустунган. Тыва чон

чаа, хостуг амыдыралды чурттап эгелзэн. Революстуг тулчушкун соонда тыва чон биле улуг совет чоннун найыралы быжыккан. Национал-хосталгалыг тура халышкын соонда ТАР 23 чыл иштинде өскерлип сайзыраан. Улусчу-революция партиязы болгаш Чазактын удуртулгасы-биле тыва чон улуг чедишкиннерни чедип алган. Үнелеп четпес улуг дузазын акы-дуңмалышкы совет чон көргүскен.

Тыва черде ажылчын араттар-ның мал-маганы хостуг ойттап, шөлдерде тараа дүжүдү элбек өзүп, чаа үлетпүрлер көвүдөп, тыва арат чоннун культуразы бу-рунгаар өзүп эгелзэн.

(Уланчызы 4-кү арында).

Тыва — 70 чыл дургузунда

Национал театрга ТАР-ның ССРЭ-ге каттышканының 70 чылынга тураскааткан байырлыг хуралды эрттирген. Ол кезээге күш-ажылдың хоочуннары, социал адырның ажылдакчылары болгаш чалаткан аалчылар чыылганнар. Каас-шиник дериттинген театрга Тыва Арат Республиканың 70 чыл бурунгаар төөгүлүг арыннарындан бо хүннүн хөг-жүлдесинге чедир дириг чурукту көргүскен.

70 чыл, төөгүлүг үе дургузунда үлүг-хуузун кирип, ак сеткили-биле ажылдап чорааннар дараазында ажылдакчыларга: «ТР-нің алдарлыг юризи» деп хүндүлүг атты — Чечек Дажи-га, «ТР-нің кадык камгалалының алдарлыг ажылдакчызы» — күш-ажылдың хоочуну Галина Сарыг-оолга, ТР-нің алдарлыг даш чонукчузу — Юрий Тойбухаага, хөй чылдарда көдээ ажыл-агый-га үре-түннелдиг ажылы дээш Барыын-Хемчик кожуунун Дөң-Терезинде «Тербе-Даш» кооперативинин удуртукчузу, муңчу малчын Екатерина Ооржакка — «ТР-нің көдээ ажыл-агыйының алдарлыг ажылдакчызы» атты, Каа-Хем кожуундан «ТР-нің алдарлыг ажылдакчызы» атты күш-ажылдың хоочуну Светлана Доржуга күрүнө шаңналдарын тывыскаан.

«Россия биле Тываның демнежилгезинин 100 чылынга» медальдарны кызымаккай ажыл-ижи дээш күш-ажылдың хоочуннары Петр Байыр-оолга, Александр Бегзиге, «Тувинская правда» солунунун культура кил-дизинин удуртукчузу Марина Кенин-Лопсанга, Москваның №15 школазының англи, немец дылдар башкызы Ролланда Конгарга, Бүгү-россияның хөй-ниити организациясында «Россияда афганчыларның хоочуннарының эвилелиниң» даргазының оралакчызы Владимир Колесовка, орук, тудуг-транспорт кооперативинин даргазы Владимир Макшановка, күш-ажылдың хоочуну, «Кызыл Тук» ордениниң кавалери Аваа Монгушка база Кызыл хоорайда өрт кезээнин ажылдакчызы Шимет Онгудага, режиссер Айлана Чадамбага, көдээ ажыл-агыйның хоочуну Раиса Чернышовага, «ССРЭ-нің кадык камгалалының тергенини» деп атты күш-ажылдың хоочуну Галина Федоровага тывыскаан.

КӨДЭЭ ИШЧИЛЕРГЕ

Октябрь 12-де Россияда Көдээ ажил-агый болгаш болбаа-зырадыр үлетпүр ажилдакчыларының хүнү. Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оол сумунуң ажил-ишчилеринге чылыг сөстөр-биле байыр чедирген: «Тываның үлетпүр комплекзиниң хүндүлүг ажилдакчылары болгаш хоочуннары! Силерниң профессионал байырлалчылар таварыштыр чүрээмниң ханызындан байыр чедириш-киннеримни хүлээп ап көрүңер! Бо хүн бис шөлдер болгаш фермаларның ажил-ишчилерин, малчыннары болгаш механизаторларны, көдээ ажил-агый бүдүрүлгелериниң, кооператив болгаш арат ажил-агыйларның удуртукчуларын база ажилдакчыларын, чер ажилдыг эртемденнерни, аш-чемниң база болбаазырадыр үлетпүрнүң ажилдакчыларын — хүн бүрүдеги ажылы-биле республиканың чурттакчы чонун аш-чем-биле хандырып турарларны хүндүткөп байырлаар бис. Көдээ ажил-агый адырының чугулазы бо хүнгү бөдүүн эвес делегейниң экономиктиг болгаш политиктиг байдалында хемчээл чокка улгадып турар. Чурттуң Президентизи-биле Россияның болгаш ооң регионнарының аш-чемниң айыыл чок чоруун хандыраар сорулга салдынган. Ынчангаш ол сорулга-ның шийтири, бир дугаар оочурда, ылап-ла силерден хамааржыр.

Сөөлгү чылдарда Тывада шупту хевириниң малдың баш саны көвүдээн. Хой болгаш өшкү саны-биле республика Сибирьниң регионнарының аразында мурнакчы турушту ээлеп турар. Көдээ ажил-агый бүдүрүлгезиниң бараанын көвүдөдиринге, сумуга сайгарлыкчы чорукту сайзырадырынга болгаш чаа ажилчын олуттарны тургузарынга «Чаңгыс суур — чаңгыс бүдүрүлгө» губернатор төлөвилели ажыктыг.

Суму ажил-ишчилери бо чылдың даалгаларын чогумчалыг күүседип четтигип турар. Бөдүүн мал чемин белеткээниниң хемчээли эрткен чылдың деңгели-биле 5 хуу улуг болган. Республиканың хову ажилчыннары бо чылын ногаа аймаа болгаш картошканың багай эвес дүжүдүн чыып алган. Ховуда кидин түлүк ажил чедишкенин дооступ турар.

Мурнувуста — тыва кыштың байдалдарына суму ажил-ишчилериниң чугула болгаш харысалгалыг ажилче шилчииниң үези. Силерниң чедип алган арга-дуржулганың, белен эвес, ынчал-зажок чугула херек ажилга бердингениңер салган сорулгаларны чогумчалыг шийтирлээринге силерге дузалаар деп бүзүрээр мен.

Төрзөн чериңерге эгээртинмес ынакшылыңар, амыр-дыш чок ажылыңар дээш улуу-биле четтирдим! Тываның үлетпүр комплекзиниң ажил-ишчилеринге каң кадыкты, хууда улуг аас-кежикти, чедишкениңерни сеткилимниң ханызындан күзеп тур мен!

Тыва Республиканың Баштыңы Ш.Кара-оол.

Читкен вертолетту дилээринге идегелди чидирбээлиңер!

Понедельникте Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оол эрткен пятницада читкен «Тываавиа» компанияга хамааржыр МИ-8 вертолеттуң дилээшкенин организастап турарын чугаалажып, аппарат хуралын эгелээн. Республиканың Баштыңының дыңнатканы-биле, экипажтың тургузуунче кирип турар ажилдакчыларның бирээзиниң ада-иези-биле ол эртен эрте ужурашкан. «Читкен улустуң төрөлдери, чоок улузу кандыг берге байдалда турары билдингир-дир. Дилээшкени ажилдарын эң улуг деңгелге күштелдирерин олар дилеп турар. Ол дээрге ужурулуг негелде-дир. Чорудуп турар ажилдар дугайында долу ме-дээлер-биле төрөлдериң хандыраарын дилеп тур мен. Олар-биле хөй чугаалажыңар. База ол ышкаш ажилга психолог болгаш волонтерларны хаара тудары чугула. Тожу кожуунуң удуртулга черинге, бүгү оперативтиг ажил-албанның удуртукчуларынга, арга-арыг таңнылдарынга, аңчыларга, инспекторларга, бойдус камгалал бүдүрүлгелериниң шупту төлээлекчилеринге хамаарыштыр дилээшкениң Тожу кожуунче угланышкыныг кылдыр бүрүнү-биле мөөңнээр. Тожу-ну билип тур бис. Ол дээрге улуг-улуг тайга-таскыл черлер, ынчангаш вертолетту тывары — улуг нарын айтырыг» — деп, Шолбан Кара-оол медээлээн. Оон ыңай Тываның Баштыңы ТР-де ОБЯ-ның Кол эргелелиниң даргазы Андрей Назаровка дилээшкени опера-циясында кирип турар ки-

жилерниң айыыл чок чоруун хандыраар сорулганы салган.

Вертолеттар, самолеттар Кызылга бензин кудуп, үе чидирбези-биле Тожу кожуунуң төвүнге бензин кудар черни дүрген ажилдадырын одалга болгаш энергетика сайыды Роман Кажин-оолга дааскан.

Дилээшкени ажилдарын тодаргай дүүштүрүп, келген кан-дыг-даа медээни хынаар со-рулганы бодунуң оралакчызы Шолбан-оол Иргитке салган.

«Улуг-хүнде 47 шак иштин-де 12 ужудушкунну чоруткан, 10 муң ажык дөрбелчин кило-метр шөлдү көргөн. Инспектор-лар, егерлер-биле ужуражып, чурттакчы чонну айтырып ту-рар. Камазтар, квадрациклдар болгаш харга халыыр машина-лар-биле дериттинген бөлүк-терни көвүдөдип турар» — деп, Андрей Назаров дыңнаткан.

Понедельникте республи-кага «Тываавиа» компанияның читкен МИ-8 вертоледун дилээ-ри катап эгелээн. Дилээшкениге Россияның ОБЯ-ның Сибирь регионалдыг төптүн Ми-8 вер-толеду, «Тываавиа» компания-ның 1 МИ-8, 1 Ан-2 самолөду, «ИрАэро» АК-ның 1 Ан-26 самолөду ажилдап кирген.

Шолбан Кара-оол чурттак-чы чонга байдалды дыгылдыр баспазын дилээн. Ажилчын сорулгалар-биле вертолеттун ужуп үнүшкүнүн хөлезилеп алган Саяногорск компания-зының директору телефон дамчыштыр халдаашкына та-варжып турар, аңаа бо хүнне-ге чедир безин 200 ажыг ме-дээ келген деп, ол чугаалаан.

АКЫ-ДУҢМА НАЙЫРАЛДЫҢ АЧЫЗЫНДА

Россияның хайгааралын-га Тываны хүлээп алганы-ның 100 чылы болгаш ССРЭ-ниң составына ТАР-ның эки тура-биле каттыжып киргени төөгүнүң ол чугула болууш-куннарының бот-боттары-биле харылзашкаанының ха-нызын бадыткап көргүскен.

Октябрь 11-де ССРЭ-ниң составына Тыва Арат Респуб-ликаның эки тура-биле кат-тыжып киргениниң 70 чылы болган. Ол хүнге тураскаадып Тываның Национал театрынга октябрь 10-да болган байыр-лыг хуралга Тываның Баш-тыңы Шолбан Кара-оол чаңгыс чер-чурттугларынга байыр че-дирген: «Эргим чаңгыс чер-чурттугларым! Байырлап-биле силерге чүректиң ханызындан байыр чедирип тур мен! Ты-ваны Россияның хайгааралын-га алганының 100 чылын база ооң составына Тываның кир-гениниң 70 чылын бо чылын демдеглээнвис онзагай болуп турар. Ийи дакпыр юбилей ол чугула болуушкуннарың бот-боттары-биле харылзашкаан база катап үнелеп көөр, Рос-сия-биле баштай демнешкеш, ооң соонда каттыжып кирге-ниниң оруун тыпканың сай-гарар арганы биске берген.

Тываны Россияның хай-гааралынга алганы Тыва Арат Республиканы тургузарының кол үндезини болган. ТАР күрүнөзи 23 чыл дургузунда бот-тускайлаң ажилдап келген. Боду чазактыг, күрүнө сүлдө-лиг, найысылалдыг, шериглиг, национал банкылыг, валюта-лыг аныяк күрүнө Совет Эви-лелиниң деткимчези-биле хөй чүүлдерни чедип алган. Азия төвүнде республикага ССРЭ эко-номиканы болгаш культураны сайзырадырынга, бедик мер-гежилдик кадрларны белеткээ-ринге дыка улуг материал-тех-никтиг болгаш саң-хөө дузазын чедирип келген. Кожазында күрүнелер-биле харылзаа-лар сайзырап база быжыгып турган. ССРЭ-ниң составына Тываның эки тура-биле кат-тыжып кирериниң айтырыы ынчан-на илдең тургустунган. Россияның чоннары-биле чаңгыс өг-бүлө болуп чурттаар күзел тываларга ол үеде быжыккан.

Фашистиг Германияга удур ССРЭ-ниң дайынына Тыва эң баштайгы даштыкы эвилелчизи апарган. Дайынның аар-берге чылдары бистиң чоннарывыс-ты улам сырый каттыштырган. 1944 дайын чылының октябрь-да Тыва РСФСР-ниң составын-га автономнуг область эргелиг хүлээп алдынган. Ынчан эко-номиктиг болгаш хөй-ниити сайзыралының аргалары Ты-ваның мурнунга ажыттынган. Оон бээр эрткен чылдарның дургузунда чаа-чаа хоорай-лар, суурлар, уруглар садта-ры, школалар болгаш өске-даа чугула объектилер туттунган.

1946 чылдан 1990 чылга чедир экономикага болгаш социал адырга капитал са-

Аваа Монгушка шаңналды тыпсып турары.

лыышкыннарың хемчээли 240 катап өскөн! 4 миллион ажыг дөрбелчин метр чуртталга шөлү туттунган, 53 муң өөреникчи олуттуг ниити билиг шко-лалары, 17 муң олуттуг школа-назы четпээн уруглар албан чер-лери, барык 3 муң хире оруннуг эмнелгелер, бир ээлчегде 3635 кижиги кирер поликлиникалар, 23,5 муң көрүкчү олурар клубтар, культура бажыңнары болгаш ки-нотеатрлар ажылгалга кирген.

Интернационалчы найырал, Совет Эвилелиниң бүгү чон-нарының акы-дуңма дузазы тыва черниң сайзыралының демдээ болган. Тывага улуг чурттуң бүгү регионнарындан аңгы-аңгы мергежилдик специа-листер кээп турган. Оларның дыка хөйү маңаа чурттап артып калганнар, амгы үеде респуб-ликаның барык бүгү булуңна-рында оларның ажы-төлдери, уйнуктары чурттап турарлар.

Чоннуң улус ажил-агыйын сайзырадыр херекке улуг ки-чээнгейни угландырып келге-нинден чоннуң амыдырал деңгели бедээн. Сөөлгү 2007-2014 чылдарда федералдыг төптүн көскү деткимчези-биле кол-кол макроэкономиктиг көргү-зүлгөр талазы-биле эки түңнел-дерни чедип ап шыдаан бис.

Хойнуң болгаш өшкүнүң баш санын өстүрер талазы-биле республика элээн каш чылдарның дургузунда чуртта мурнакчы болуп келген. Мал-дың бүгү чүзүнүнүң баш санын дайын мурнунуң чылдарының деңгелинге чедирдивис, ону ам-даа көвүдөдип турар бис. Ол дээш малчыннарга өөрүп четтирбес аргажок. 2013 чыл-да чуртталга бажыңнарын 2007 чылдаазынга деңнээрге, 1,8 катап хөйүнү туткан бис. Юби-лейге белеткел үезинде тудуг ажилдарын калбартыр арганы федералдыг бюджеттен бер-ген. Чаа объектилерни туду-рынга болгаш эргилерин сеп-теп кылырынга 1 млрд. 892 миллион рубльди үндүргөн, ооң үштүн ийи кезии федерал-дыг бюджетти болуп турар».

«Тываның хөгжүп сайзырап келгени — аңгы-аңгы сөөк-язы муң-муң кижилерниң ачы-ду-зазы — деп, Шолбан Кара-оол уламчылаан. — Маңаа балал-бас исти арттырган кижилер-ниң шуптузун адаары бол-

дунмас болгай. Ынчалза-а Салчак Калбакхөрекович То-ны маңаа демдеглесек бол-хоржок. Тываның хөгжүп са-зыраарына дыка хөй чү-дерни ол кылган. Чө-чүктүн ажылчы чоннарын коммунистиг университет-ниң доозукчузу, 1926 чылда ВКП(б) кежигүнү С.К. Тока-1932 чылда Тываның Араты-Революстуг намының ТК-зы-бирги секретарына сонга-ол ТАР-ның баштыңы апа-ган. Ол республиканы дөрө-чыл ажык удуртуп келге-Салчак Калбакхөрекович-чүгле Тывага эвес, совет уду-тулгага база хүндүткелдик киж-чораан. Фашистиг Германия-удур совет улустуң демисел-деткиир херектиң кол эгел-чизи ол турган. Ол Тываны ССРЭ-ге хүндүткелдик хама-рылгазының көскү демдээ болган. Азияның төвүнде хөг-күрүнө Гитлерге удур дайын-чарлаан. Фашистерни чылна ша-варына чедир тыва чон Россия-ның «Бүгү чүүлү — фронтта-бүгү чүүлү — тирилелге!» деп-кыйгыры-биле чурттап келген.

Салчак Калбакхөрекович-ниң улуг күзели — ТАР-ны Совет Эвилелинге каттышты-рары турган, ол күзелдин ту-руштуг болгаш чайгылыш чок боттандырып келген. 1944 чылдың август 17-де ТАР-ны ССРЭ-ниң составына каттыш-тыраарының дугайында Бие-Хуралдың хүлээп алганы Дек-ларациязынга атты ол салган.

Республиканың көскү партия болгаш ажил-агый удуртукчу-ларына хүндүткелди көргүзүп тура, бистиң бөдүүн малчынна-рывыстың, саанчыларывыстың, чолаачыларывыстың, ажылчы-нарың болгаш тудугчуларның башкыларның болгаш эмчи-лерниң, культураның бөдүүн ажилдакчыларының болгаш эр-темденнерниң кызымаккай күш-ажылы-биле бистиң амгы үеде «чедип алган чүүлдеривис» деп чоргаарал-биле чугаалаары-выс чүүлдер кылдынган. Амгы юбилей дээрге оларның байыр-лалы-дыр. Оларның кызымак чоруунуң ачызында амгы Тыва Россия Федерациясында сай-зыраңгай субъект апарган».

Бистиң корр-

Михаил НОРБУНУҢ тырт-тырган чуруу.

Тываның Баштыңының ажил-албаны

Кышка белеткел, эки талаже өскерилгелер

Тыва Арат Республика-
нын ССРЭ-нин составын-
га каттыжып киргениниң
70 чылын демдеглеп турар
хүнде, октябрь 11-де, Тыва-
нын Баштыңы Шолбан Ка-
ра-оол Улуг-Хем кожуунга
чораан.

Ол бир дугаарында Хайыракан суурдан ырак эвисте кожуунуң юбилейге тураскаадып аът чарыш-
тырар черинге четкен. Чурттакчы-
лар чүс ажыг аъттарны чарыш-
тырарына белеткел турганнар. Шолбан Кара-оол спортчулар-би-
ле болгаш чылгычылар-биле мен-
делешкеш, оларга байырлал-биле
байыр чедирген, кышка белетке-
ниң сонургаан.

Регионнуң удуртукчузу аажок
хей үени Шагаан-Арыгга эрттир-
ген, чүге дээрже хоорайның ЧЭТ-
те байдалды хынал көргөн, кыш-
кы үеде шагаан-арыгжыларның
ажыдыралы оон дыка хамаарыл-
галыг болгай. ЧЭТ эргижирээн,
ынчангаш эрге-чагыргаларның
хайгаралындан үнмейн турар.
Тываның Баштыңы одалга сезон-
нуң эгезинде-ле ол объектиге док-
таамал баары болгаш бүгү бай-
дал-биле таныжары, кожуунуң
удуртукчуларын болгаш энергетик
специалистерни шылгаары чаңчыл
апарган. Ол септелге ажылдары-
ның кажан доостурун, артык ке-
зектерниң барын, хөмүр-даштын
сөөртүнгенин, дериг-херексел-
дерниң канчаар ажылдап тура-
рын, сугнуң температуразын дээш,
өске-даа чүүлдерни ылавылап ай-
тырган.

Бир чыл бурунгаар, октябрь
эгезинде, аңаа байдал дыка на-
рын турган, бүдүрүлгениң ажыл-
га белени 91 хуу, артык кезектер
чедилпес, сагылга-чурум айты-
ры чар албас, ажилчиннарның
акша-шалыңын саададып турар
үе турган. Бо чылын коллектив
кожуун чагыргазының деткимче-
зинге даянып алгаш, байдалды
өскөртүп шыдаан. «Шагаан-Арыг
чылыдылга» КУБ-туң директору
Нил Баутдинов септелге ажылда-
ры бүрүн доозулган, материал-
дарның курлавыры бар, одалга
сезонун чогуур үезинде эгелзэн
деп дыңнаткан. Амгы үеде өрө-
лөр бар болганындан хөмүр-даш
курлавыры, харын тургустунмайн
турар. Амгы үеде одаар чүүл бир
неделяда чедер.

Станцияның ажилын хынал
көргөн соонда ажилчин хурал
болган. Эки чүүлдерни республика
Баштыңы демдеглээн: «Эки талаже
өскерилгелер бары даштындан-на
көскү-дүр-деп, Шолбан Кара-оол
чугаалаан. — Обьектини кышкы
үеде ажилдаары-биле ажилчин
байдалга тургузар күзел бар дээр-
зи илден. Бир эвес акша-шалың
үезинде үнүп турар болза, ында
кожилер боттарының бүдүрүлгө-
зинин доктаамал ажилдаарына
болгаш сайзыраарына сонургал-
дыг дээрзи билдингир. Шагаан-
Арыгга болгаш Ак-Довуракка
чаа котельнаялар тудар ажилды
эгелеп турар бис. Оон эргежок
чугулазын федералдыг албан

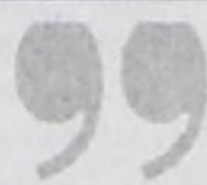
черлеринге бадыткап шыдаан
бис, бо чылын федералдыг бюд-
жеттен төлөвилелдер кылырынга
428,6 млн. рубльди тускайлаар.
Төлөвилелдерни чыл төнчүзүнге
чедир доозар херек. Ынчангаш
чаа станциялыг болур силер».

«Шагаан-Арыг чылыдылга»
КУБ-туң болгаш кожуун чагырга-
зының удуртукчулары-биле Шол-
бан Кара-оол Шагаан-Арыг ЧЭТ-
тин моон сонгааргы байдалының
дугайында айтырыгны сайгарган.
Обьектини ажилчин байдалга
тургузарының дугайында тус чер
эрге-чагыргаларының болгаш
бүдүрүлгө ажилдакчыларының
саналын ол деткээн. Кожуунуң
чагырга даргазы Мergen Анай-оол
өске суурларда одалга сезонунуң
эртип турарының дугайында та-
ныштырган, котельнаялар тургус-
кан черлерде байдал чогулмалыг
дээрзин дыңнаткан.

Ажилчин ол ужуражылга
үезинде Россияның камгалал са-
йыды Сергей Шойгу республика

ның оралакчызының хүлээлге-
зин күүседип турар тудуг сайыды
Александр Свинцовка чамдык
даалгаларны берген. Дарганың
негелдезинин утказы чаңгыс: чет-
пестерни дарый чайладыр, чүге
дээрже объектини дужаарының
хуусаазы эрте берген.

Школа назыны четпээн уруг-
лар албан черинге ажилдаар 44
кижини шилип алган, олар ажил-
даарына белен. Олар боттары-
ның оран-савазынга чогулмалыг
байдалдарны тургузуп алыр дээш
база ажилдап турарлар. Ону
аныяк ажилдакчы Ранита Байыр
удурткан. Шолбан Кара-оол аңаа
ажылдаар улус-биле ужурашкан,
оларның хей кезини аныяктар бол-
ган. Ол юбилей-биле байыр чедир-
ген болгаш Россияның камгалал
сайыды Сергей Шойгунуң чагай
күзээшкенин дамчыткан. «Бо
оран-саваның ээлери силер-дир
силер, ынчангаш четпестерни чай-
ладыр талазы-биле тудугжуларга
негелдени силер кириер ужулуг

Тываның Баштыңы одалга сезон-
нуң эгезинде-ле ол объектиге доктаа-
мал баары болгаш бүгү байдал-биле
таныжары, кожуунуң удуртукчула-
рын болгаш энергетик специалисте-
рни шылгаары чаңчыл апарган. Ол септелге
ажылдарының кажан доостурун, артык ке-
зектерниң барын, хөмүр-даштын сөөртүнгө-
нин, дериг-херекселдерниң канчаар ажылдап
турарын, сугнуң температуразын дээш, өске-
даа чүүлдерни ылавылап айтырган.

Баштыңынче долгал келген. Сер-
гей Кужугетович Совет Эвилели-
ниң составына Тываның эки ту-
ра-биле каттыжып киргениниң 70
чылы-биле республиканың чурт-
такчыларына байыр чедирген,
чагай чүүлдерни күзээн болгаш
ажыл-херекчи байдалды сонур-
гал айтырган. Шолбан Кара-оол
ажылчин аян-чорук кылып чоруу-
рун дыңнаткан, Тожуда чиккен
Ми-8 деп вертолеттуң дугайында
чугаалаан, ону дилеп тывары дээш
бүгү хемчеглерни ап турар дээр-
зин сайытка чугаалаан. Ол ышкаш
республиканың эрге-чагыргалары-
ның РФ-тин Камгалал яамызының
албан черлери-биле кады ажил-
дажылгазынга база доктааган.
Президентиниң кадет училище-
зинде өөредилге чорудулгазын,
оон бирги ээлчээниң тудуун база
чугаалашканнар.

Оон соонда Шолбан Кара-оол
Шагаан-Арыгның бирги микро-
районунда туттунуп турар 140
уругну хүлээп алыр садикке база
четкен. Дыка үр үе дургузунда
ажылга чок турган ийи каът оран-
саваны уругларга ажыдып берип
турар. Аңаа 60 миллион рубльди
чарыгдан. Ындыг турбуже керээ
чарыкчызы «ТываСтройИнвест»
КХН-ге айтырылган хей. Кыры-
биле көөрге безин чедир кылдын-
маан чүүлдер бар-дыр деп, Шол-
бан Кара-оол айтыпкан. Ылангыя
сантехниканы кошканы, шаланың
дески эвес чоруу дээш, оон-даа
өске. Республика Баштыңы теле-
фон дамчыштыр Чазак Даргазы-

РФКП-ниң Тывада рескому РФ-тин Күрдумазында РФКП
фракциязының удуртукчузунуң, РФКП ТК-ның даргазы Г.А.
Зюгановтуң дараазында уткалыг байыр чедиришкенин теле-
граммазын чарлаарын Силерден дилеп тур:

«Хүндүлүг Николай Иванович!

Эргим тывалар.

Бистиң Ада-чуртывустуң төөгүзүнде төөгүлүг хүн —
ССРЭ-ниң составына Тыва Арат Республиканың каттыш-
канының 70 чылы-биле мээң байыр чедиришкеним хү-
лээп ап көрүңер.

Тыва — Сибирьниң эң-не онзагай культура-төөгүлүг ре-
гионнарының бирээзи. Ада-чурттуң Улуг дайынының бер-
гелерин кады демниг эрттивис. Фашист эжелекчилерни
тиилээш, боттарывыстың бажыңывысты тайбыңга бол-
гаш чөлшээржилгеге туттывис. Тыва чоннуң чечектели-
ринге болгаш Россияның чоннарының өг-бүлөзи-биле кады
улуг келир үезинге байдалдарны тургузган бистиң ниити
өгбелерибис дээш чоргаарланыр бис.

Республиканы социал-политиктиг тургузарыңарга Си-
лерге чедиришкеним, чаа-чаа улуг тиилелгелерни күзеп
тур мен.

Шупту тываларга аас-кежикти болгаш менди-чаагай-
ны, шынчы хүндүткел-биле,

РФ-тин Күрдумазында РФКП фракциязының
удуртукчузу, РФКП ТК-ның Даргазы Г.А. ЗЮГАНОВ».

АЙТЫШКЫН— КҮҮСЕЛДЕДЕ

Тыва Республиканың Ча-
зааның шийтпири езугаар
республика школаларына эр
башкыларның болгаш удур-
тур ажылдарга эр башкылар-
ның санын көвүдөдир сорулга
салдырган. Ада кижиниң, эр
башкының хай дээн сөзү, үле-
гер-чижээ элээдилерге болгаш
аныяк оолдарга дээштиг киж-
зидилге, үнелеп четпес ужу-
дузалыг дуржулга болур.
Амгы ниитилелдин нарын-бер-
ге айтырылганын шийтпирлээ-
ринге херээжен чон идепкей-
лиг кижип турза-даа, оккур
шын шийтпир, сөөлгү сөс эр
улуска онаажыр дээрзин шуп-
ту билер бис. Школа дээрже
келир үениң тургузукчулары
болур ажы-төлүвүс өөренир
албан чери болганда, аңаа
тускай эртемниг, бедик харыы-
салгалыг кижилер башкылаар
угаан-билигннн өргээзи-дир.

Республика школалары-
га 2014-2015 чаа өөредилге
чылының эгезинде эр башкы-
ларның саны 949 кижип бол-
ган. Оларның аразында 189
эр башкы удуртур албан-ду-
жаалда ажилдап турар. 2013
чылда ол сан 90-га дең турган.
ТР-ниң Чазааның дугаары 204
айтышкынының күүселде-
зин чедип алыры-биле кылып
чоруткан хемчеглериниң баш-
тайгы түңнели мындыг: школа
директору албан-дужаалда 36,
оралакчыларында 153 эр баш-
кылар ажилдап турар. Эң хей
санныг эр башкылар ажил-
дап турар кожуун Мөңгүн-
Тайга — 43 кижип, оон соонда
Ак-Довурак — 41 кижип. Ук
көргүзүлгөр талазы-биле Ба-
рыын-Хемчик болгаш Чеди-
Хөл чыдып каап турар.

Тываның ат-сураглыг хоочун
школазы Кызылдың дугаары
ийи школада бо талазы-биле
кандыг хемчеглер алдынганын
школаның директору Мира
Делгер-ооловна Наксылдан
айтырган мен: «2014-2015 чаа
өөредилге чылында бистиң
школада ниитизи-биле 1173
өөреникчи өөренип турар.
Башкыларның саны 93 кижип.
Сөөлгү чылда Чазак Баштыңы

Ш.В. Кара-оолдуң июнь 6-да
ат салган 204 дугаарлыг ай-
тышкынынга дүүштүр
школага ажилдаар күзелдиг
17 эр башкыны хүлээп алган
бис. Биске ажилдаар күзелдиг
башкылар хей болган, олар-
ның аразындан эң дээрлерин
конкурс езугаар шилип алган.
Чаа келген эр башкыларның
назы-хары 25-тен 35 хар бо-
луп турар. База бир онза-
гай чүүл — Москва, Санкт-
Петербургтуң дээди өөредилге
черлеринин доозукчулары бар.
Делегей чергелиг культураның,
эртем-билигннн төптөринге эр-
тем чедип алган башкыларын
өөреникчилер сонургаар,
арга-сүмө айтырар, дөзөксээр
болуру чугаажок. Республи-
каның бирги удуртукчузунуң
школаның удуртулгазынга эр
башкылар идепкейлиг кириш-
син дээн негелдезин деткип,
директорнуң оралакчыларына
га болгаш башкыларның ме-
тодиктиг каттыжышкынна-
рының удуртукчуларына эр
башкыларны томуйлаан. Кан-
дыг-даа ажилга эр кижиге аар
“чүк” онаажыр, бистиң баш-
кылар коллективи чаа келген
эр башкылар өөредилгениң,
кижизидилгезиниң нарын-
берге айтырылганын шийтпир-
лежип шыдаптар дээрзинге
бүзүрелим улуг» — деп, дирек-
тор башкы чугаазын доосту.

Бо хүнде Тываның аңгы-аңгы
булуңнарында 183 школа бар,
ында 6906 башкы ажилдап ту-
рар. 2013-2014 өөредилге чы-
лында эр башкыларның саны
— 99 кижип турган. Чазак Баш-
тыңының ниитилелге, өг-бүлөгө
эр кижиниң, ада кижиниң ат-
алдарын, хүндүткелин көдүрер
дээн айтышкынының соонда
чаа өөредилге чылында эр баш-
кыларның саны 949 кылдыр
өскенин база катап демдеглеп
каайн. Эр мөзү-бүдүштү, эрес-
дидим чорукту, ак сеткилди,
шынчы чорукту кижизидеринге
эр кижиниң сөзү, ажил-херээ,
үлегери херек дээрзин үе көргү-
зүп турар-дыр.

Галина МАСПЫК-ООЛ.

Крым болгаш Севастопольдун журналистери: «ТЫВАНЫ БОЛГАШ ООҢ БАШТЫҢЫН МАГАДАДЫВЫС»

Крым биле Севастопольдун журналистери Дагомыска Тыва Республиканың презентациязынче албан-езуунуң бөлүк делегациязын чоруткан. Оларның сорулгазы — регионну эки танып, билип алыры. Тывага олар аажок таарзынган. Ол дугайында журналисттериниң үнелелдерин номчукчуларывыска сонургаттывыс.

Андрей Мицкевич, Кара-Далай флордунун телевидение студиязының удуртукчузу: «Севастопольдан 25 журналист келдивис. Тыва биле Россияның демнежилгеи 100 чыл болуп турарын билер бис. Ынчангаш бо фестивалга киржири солун болбас аргажок. Коллегаларымның болгаш өңүктөрүмнүн магадал ханмаанын илереткен Тыва дугайында сөстөрүн чежени-даа дыңнадым. Кара-Далай флордунун ансамбли кайнаар гастрольдаваан дээр. Бо фестивалдың хүлээп алышыкыны-даа, эртип турар байдалы-даа эң-не чылыг болгаш өөрүнчү, солун-дур».

Андрей СОБОЛЕВ, Севастополь хоорайның хоойлужудулга хуралының депутаты: «Мен Шолбан Валерьевичке хууда санал киридим. Севастополь хоорайда чоннуң адап алганы Шойгу аттыг квартал бар. Ону ынчаар адап турары таварылга эвес, Сергей Күжүгетович бодунуң шиитпирин биле бүдүн чуртталга кварталын туттурган болгай. Ол Кара-Далай флордунун шериг албаныларынга туткан тулган чараш район-дур, турар чери база тулган чараш. Ынчангаш чурттагыч чон Шойгунуң кварталы дигири-даа чөп. Мен хоорай депутаты кижиле болгаш, Тываның Баштыңын бистинче аалдап кээрин чаладым, хоорайларывыс, республикала-

Андрей Мицкевич.

рывыс аралажып, найыралдажырын сүмеледим. Ооң улус-чоннарның деминиң дугайында тезиси Крымда болгаш Тывада ышкаш көскү чер чок. Ынчангаш бөгүн бис база мында кады болганывыс дыка өөрүнчү-дүр. Черле ынчаш Шолбан Валерьевичиниң бүгү талазы-биле ханы билиглин, белеткенип алганы шуут кайгамчыктыр. Ындыг кижиле-биле каяа-даа чедип болур-дур ийин».

Елена Гукасян, Крымның Журналистер эвилелиниң баштаар чериниң кижигүну: «Тываның Баштыңы, чугаажок, чүвени билер кижиле-дир. Ол кижиле-биле чугаалажып тура, хууда бодунуң дугайында ажыт-чажыт чок чугаалаар-дыр, кым-биле-даа чоок төрээнери ышкаш чугаалажып билер. Ол хире деңгелдиг бедик эрге-дужаалдыгларның аразында ындыг кижилер дыка ховар. Оон кандыг-даа айтырыгны салып болур хире деп билдим, кижиле бүрүзүнүң айтырыгына ол шынны-биле сеткилин ханызындан харыылап бээр дээрзинге бүзүредивис. Киживистин өңү, карактарывыс улуг-бичиизи хамаанчокка ханы эртем-билигилг кижиле бистиң күжүвүс демивисте дээрзин бадыйткан турда, долугу-биле чөпшээрешпес аргажок. Бөгүн бистерни чаза-буза тырткылаксап турар күштер-ле хөй,

бо делегейде күш чок чүүлдер база-ла хөй. Улуг когаралдыг бистиң Украинаның чижээнге кичээнип, шынап-ла, бир демниг болурувус чугула, бистиң күжүвүс ылап ында.

Руслан ГУСАРОВ, НТВ-ниң тускай корреспондентизи, сөзүн чылдардан бээр журналист, Соңгу Кавказдың «изиг точкаларына» ажылдап чораан, Артем Боровиктиң шаңгалының болгаш өске-даа хөй шаңгалдарның эдилекчизи: «Бөгүн Тыва дугайында дыка-ла хөйну билип алдым. Россия-биле демнежилгеи 100 чыл, ооң составына киргени 70 чыл болуп турар төөгүлүг үеде ооң губернаторунуң кайгамчык солун чугаазын дыңнадым. Дыка хөй

Андрей Соболев.

солун фото-чуруктарны көрдүм. Тыва дээрге ам меңээ чүгле Сергей Шойгу эвес, а ында шыдамыккай ажыл-ишчи чон амыр эвес байдалдарда, Азий диптиң төвүнде амыдырал-чурттал турар деп билип алдым. Тывалар Ада-чурттуң Улуг дайынына киржип, фронтка дузалажып турган. Ол кайгамчык-тыр!

Тывага барып чедиксеп тур мен. Ооң бойдус-чурумалы мээң Кавказым-биле аажок демей-дир. Шолбан Валерьевич ында ивилерлиг тундра бар дээрге магададым. Чоокта чаа Израиль чордум. Ооң шөлү 23 муң кв.метр, Дагестанның—50 муң. А Тываның

шөлү 168 муң кв.метр. Ол хире улуг девискээрде 300-ле муң кижиле чурттал турар. Ындыг улуг девискээрни шижээдири амыр эвес, ынчангаш тываларның канчаар чурттал турарын көрүксеп тур мен. Көрбээн-даа болзумза, Тывага, ооң чурттагычларына баш удур хүндүткелимни илередип тур мен. Езу-чаңчылдарын чүс-чүс чылдар өттүр камгалап ал шыдаан чон-дур. Ону чүгле күштүг чон шыдаар.

Ломоносов аттыг МКУ-нун журналистика факультетиниң деканы **Елена ВАРТАНОВА** Тывада ам-даа демир-орук чогуң элдепсинип дыңнаанын, тываларның уран чүүлүн магадаанын илереткеш, Тываның журналисттерин МКУ-га билин бедидип келиринче чалаан.

Марсель САЛИМОВ, сатирик. Башкортостан: «Чүгле республика презентациязы эвес, а езулуг байырлал-дыр. Бодунуң чуртунга ынак болгаш үнелеп билер кижилерниң байырлалы-дыр. Россияның бүгү патриоттарының байырлалы-дыр. Тывадан элээн хөй дыка онза өңүктөрлиг мен. Мен начальниктер мактаарына ынак эвес, а оларны шүгүмчүлээр кижиле мен, ынчалза-даа Тываның Баштыңының илеткели дээрге ыткыр боданышкын-дыр деп хүлээп көрдүм, ол илеткел кылып эвес, а төрээн республиказының дугайында ажык чугааны кылды. Мен бодаарымга, бүгү планнар бүдөр. Тываларга чедишкени күзеп тур мен. Регионнуң баштыңының планнарын боттандыраарына МИЧ дузазын көргүссүн.

Владимир СУХОМЛИН: «Тывага тураскааткан кежээ ооң бойдузунуң болгаш кижилериниң дугайында ийи видеоролик көргүзү-биле эгеледи. Ону көрүп оргаш-ла, бо кайгамчык чуртка

Марсель Салимов.

ынакшып кагдым. Ол фантастик черже барыксаарымны! Волод Богданов Тыва дугайында чүгле магадал-биле чугаала болду. Шолбан Валерьевич республиказының дугайында дыка солун чугаалады. Олар чугалап турда, сонургал дыңнадым, диктофонум ажылдадым, албайн органымга дыка-ла харыдадым. Диктофонумну Шолбан Валерьевич журналисттериниң айтырыгына харыылап эгеле бээрге, ынчан харын сактып келгеш, ажылдадып алдым. Шолбан боду тулган удуртукчу, класс эр, профессионал, баштың Россияның болгаш бичи чуртун

Руслан Гусаров.

үш дакпыр патриоду-дур. Ынды кижилерни дилеп тывар, дегшидер болгаш деткир херек. Уран чүүлдүң тергиннериниң ыры-шоору, хөгжүмү, хөөмө-сыгыдындал зал хуулгазын хосмиктиг үннер-биле долуп турган ышкаш.

Москва хоорайга эрткен СССР-ниң Дээди Советиниң Президиумунга Тывадан 3 төлээ — Тываның улусчу-революция партиязының чингине секретары Салчак Тока, ТАР-ның сайыттар советиниң даргазы Сарыг-Донгак (Александр) Чимба, арат малчы Лопсанчап Ооржак олар киришкенер.

Михаил Калинин баштаан СССР-ниң Дээди Советинге ТАР-ны СССР-ниң составына каттыжар дилээнге чөпшээрешкен.

Ол болган хуралдың документтериниң, фото-чуруктарының хоолгаларын өөреникчилерге үлөп берип, көргүзүп таныштырды.

Башкының тайылбырын уруглар кайы хире шижээди алганын база 9 класска Тываның төөгүзүн өөренип эрткен билин хынаары-биле мини-викторинаны эрттирди. Башкы айтырыгларны салырга, өөреникчилер холун көдүргөш, харыылап турду. Шунту айтырыгларга шын харыылааш, чүгле Тываның конституциязын байырлаар хүннү билбес болдулар. Дараазында ТР-ниң Дээди Хуралының депутаты Седен-Очур Павлович Кара-Салга сөстү берген. Ол юбилейлиг байырлалдар

АЖЫК КИЧЭЭЛДЕР ХҮНҮ

Биче-оолович уругларга база келген аалчыларга байыр чедиргеш, октябрь 11-де ТАР-ның СССР-ге каттышканының 70 чылынга тураскааткан байырлалдың тыптып келгениниң дугайында слайдыга фото-чуруктарны көргүзүп тургаш, солун тайылбырны кылды:

— СССР-ниң составынче Тыва 1944 чылдың октябрь 11-де кирген. Тыва Автономнуг область тургаш, СССР-ниң составынче кирген. РСФСР-ге каттыжып турар үеде ТАР тускай күрүне турган, бодунуң Конституциязы, тугу, сүлдө демдээ, алдын шыгжамыры, бюджетиде база СССР-ге болгаш Моол Арат республикага бүрүн эргелиг төлээ черлери турган.

1921 чылда чүс-чүс чылдарда дарладып чораан бөдүүн тыва чон акы-дуңмалышкы орус чоннуң ачы-дузазы-биле тура халышкынны кылган. Феодалдыг Тываның орнунга Тыва Арат Республика тургустунган. Тыва чон чаа, хостуг амыдыралды чурттал эгелээн. Революстуг тулчушкун соонда тыва чон биле улуг совет чоннуң найыралы быжык-

кан. Национал-хосталгалыг тура халышкын соонда ТАР 23 чыл иштинде өскерлип сайзыраан. Улусчу-революция партиязы болгаш Чазактың удуртулгазы-биле тыва чон улуг чедишкенин чедип алган. Үнелеп четпес улуг

10 «А» класс.

дузазын акы-дуңмалышкы совет чон көргүскен.

Тыва черде ажылчын арааттарның мал-маганы хостуг оъттап, шөлдерде тараа дүжүдү элбек өзүп, чаа үлетпүрлер көвүдөп, тыва арат чоннуң культуразы бурунгаар өзүп эгелээн.

(Төнчүзү.Эгези 1-ги арында.)

Чаа тургустунган Тывада школалар болгаш эмнелгелер, номнар болгаш солуннар, кино болгаш радио бар аларган. Улуг кижилер болгаш уруглар бодунуң төрээн дылынга өөренип, тыва национал уран чүүлдү база лите-

ратураны сайзырадып эгелээн. Кажан фашистиг Германия Совет Эвилелинче халдап кээрге, тыва чон Кызыл Армияга шупту талазындан улуг дузазын кириштирген. Ада-чурттуң улуг дайынына орус, тыва чоннуң найыралы улам быжыккан. Тыва чоннуң чаңгыс күзели — орус чон-биле чаңгыс демниг амыдырал-чурттаары.

1944 чылдың октябрь 11-де

Тыва Арат Республика-ның ССРЭ-ге каттышканының 70 чылынга тураскааткан Чаңгыс аай кичээлдер хүнүн октябрь 10-да республиканың бүгү өөредилге черлеринге эрттирген.

1940 чылда тургустунган, Тываның баштайгы интеллигенциязының өөренип чораан, төөгүлүг № 2 ортумак школазынга эрткен ажык кичээлге ТР-ниң Дээди Хуралының (парламентизиниң) депутаты Седен-Очур Павлович Кара-Сал, «Шын» солунуң корреспондентилери база школаның удуртулгазы олурушкан. Кичээлди төөгү болгаш ниитилел эртемниң дээди категорияның башкызы Эрес Биче-оолович Ховалыг 10 «а» класска эрттирген.

Ук кичээлдин кол сорулгазы — өөреникчилерниң төөгүге билин быжыглаары база илередири. Уругларның чурт-шинчилел ажылдарына сонургалын улгаттырар, өске чоннарның культуразын хүндүлээр, патриотчу медресин сайзырадыры.

Ажык кичээлди 10 «а» класс-тың өөреникчилери Белекмаа Сат биле Артыш Монгуш «Моя Тува!» деп шүлүү-биле ажыткан. Эрес

ХӨМҮР-ДАШ. ОЛ АЛДЫН БЕ?

Кыштын соогу хайыра чок кээр, кижикүжүр «от-көстүг суугум кайыл, чылыг, өөм кайдал?» деп чок-көстүг бээр. Ынчангаш-ла кижилер күзүн-не одаар хөмүр-даш чечел деп айтыртынып келээр. Эрткен чылын машиналардан садар хөмүр бир тоннада 2500 рубль турган болса, бо чылын 2700 рубльде чыгарып турар. Ырак кожууннарже өрткөргө ол өртөктер улам арттай бээр. Улус чон ол өртөктерге күш четпейн, бир шоодай азы бир ванна ишти хире чыгарып-биле садып ал эгелээн.

Хөмүр-даш үлөтпүрнүн кийир хлери» болза, чурттак-чы чонга, ону казып тып, чер-чиринче үндүрүп турар шах-терларга ажыг дери-биле хол-бошкан аар ажыл болгаш, кара-дан деп үнеледил турары-наарылга эвес. Нефть терги-ин, «теп» үнүп турар бо өйдө хөмүр-даш өрттээ Россиянын өске регионнарында бир тон-нада 800-900 рубль. Улуг-Хем өлкөсүнүн деп адаар хөмүр-даш чыдынында шыгжамырнын хем-чегери 1 млрд. тонна ажып тура-ры бодап кээрге, кайгамчык, үгө дизе казымал байлак-биле ай черде чурттап турар бис. Ол үчүрде республиканын чурт-такчы чонун, албан организация-ларын хөмүр-биле хандырып турар Тыва даг-руда компания-ы чүгө аар өртөктер салып турарын сайгарып көрээлинер.

Шингээттинмээн байлак

Тыванын девискээринде хө-мүр-даш тывыжынын ажыл-чо-рулугазын элээн каш компа-ниялар боттарына хүлээнип тура-даа, ол ажыл чер иштин-де чыдар казымал байлакка амааржыр: шинчилээр, тода-адыр, санаар, ам-даа чедир шингээттинмээн. Ынчап кээр-е республика девискээринде хө-мүр-даш рыногунда барык-ка чыгыс садыгжы бар деп бо-лур Тыва даг-руда компаниязы. Каа-Хем хөмүр-даш уургайын-а тывыш ажылы чорудар деп өшпөзүрел-лицензия оларнын колунда. Бо хүнде Тыванын тариф (өртөктер) албанынын медээзи-биле хөмүр-даш уур-гайында бир тонна хөмүрнүн өрттээ 2093 рубль 42 көп. Тус өртөкти компаниянын чингине директору 2014 чылдың январь 1-ден күштүг деп тускай ду-жаалга ат салган болгаш чыл-ынчүзүгө чедир өскерилге чок-роттарынын айыткан. Үнөр 2015 чылдың январь 1-ден эгелеп өртөктер өзүп болур, ынчалза-даа 5,1 хуудан ашпас ужу-рут. Бир эвес компания өртөк-терни кандыг-даа барымдаа-жактыг талазындан удур-емчеглер саадакас дээрзинге

Тарифтер албаны бүзүрелдиг. **Арттар-сыннар ажыр...**

Тыванын Одаар чүүл болгаш энергетика яамызынын дың-натканы-биле чурттаар оран-са-ва фондузунун болгаш социал-албан черлерин чылыг-биле хандыраарына бир чылда 420 муң тонна хөмүр-даш херек. ТДРК-биле дугурушкан гра-фик езугаар муниципалдыг чагырга черлеринде бюд-

Улетпүр болгаш энергетика яамызынын тускай мергежил-диглери-биле сүмележи-тур-гаш, өртөктерни хенертен эвес, чоорту өстүрерин чедип алыр. Хөмүр-даш уургайы респу-бликага, ооң чонунга ажык-дуза-зын көргүзүп, үндүрүлгени төлөп, тус чернин чонун ажыл-га хаара тудар херек. Силерни өскөртөн келген хары улус кылдыр хүлээп көрбөзүн дээр болза, биске дузалажынар,

“Соок кыжын чон одаар чүүл са-дып аар дээш узун оочурга доңуп түрөп турбас ужурулуг. Бир-ги ээлчегде — чоннун эрге-ажыы.

жет организацияларына 115, 64 млн. акшаны тускайлаан. Ооң иштинде 46,76 муң тонна хөмүрнү садарына 97,6 млн., сөөртүлгезинге дээш 18,03 млн. рубль көрдүнгөн. Аргыжа-ры берге, ырак кожууннарже бо хүннерде 13,7 муң тонна хөмүр-даш чедиртинген. Ол дээрге херегеленин 78,4 хуу-зу-дур. Республиканын одаар чүүл шыгжаар 13 складтарынын сези кышкы одалга ажылын эгелээринге белен: Кызыл, Ша-гаан-Арыг, Ак-Довурак, Сарыг-Сеп, Эрзин, Чаа-Хөл, Бай-Хаак, Тээли. Арктаннарында септел-ге ажылы удакас доостурга, хөмүр-дашты кожууннарга че-дирер ажыл эгелээр. Тыванын Чазаанын ал чорудуп келген хемчеглери чурттакчы чонга хөмүр өрттээн аартатпас дээш баш удур тургускан камгала-лы-дыр. Ооң чижээне ТДРК-нын 2010-биле 2012 чылдарда өртөктерни 20 хууга өстүрер дээн оралдажышкыннарын Арбитраж суду дамчыштыр чавырылдырганын ал болур.

Бирги ээлчегде — чон

Тыванын Баштыны Ш.Кара-оол «Эн-Уголь» болгаш «Вост-сибуголь» компанияларнын чингине директору, Тыва даг-руда компаниязынын (ТДРК) директорлар чөвүлелинин дар-газы Евгений Мастернок-биле ужурашкан. ТДРК-нын удур-тукчузу хөмүр-даш тывыжын бир миллион тонна чедире-рин база дериг-херекселдерин чаартып, ажылдын бүдүрүк-чүлүүн бедидер деп турарын чугаалаан. Ам база өртөктер дугайында чугаа үнүп келген. Ш.В. Кара-оол аңаа мындыг харыыны берген: «Республика девискээринден казып ал турар хөмүр-даштын 500 муң тонна-зы бистиң чоннун херегелени-ге онаажыр дээрзин тодаргай билип, утпас болза эки. Соок кыжын чон одаар чүүл садып аар дээш узун оочурга доңуп түрөп турбас ужурулуг. Бирги ээлчегде — чоннун эрге-ажыы.

кижээ, Магистральная ку-думчузунун оруун чаартыр. Разрезтен хөмүр чүдүрген аар чүктүг машиналар орук-ту септей бээр болза, хоорай ишти-биле чоруур эвес, кайнаар баарыл? База бир шиитпирлээр ужурулуг айтырыг — Тыванын хөмүр-дажына таарышкан модульдуг чылыг станция-зын тудар бис. Киржиңер, санал-оналдан кириңер. Ев-гений Мастернок «инвести-ция программасында ындыг чарыгдалдар көрдүмдээн-даа болза, аргазын тып, боданып көөр бис» деп харыы берген.

Солуттунмас кара алдын

Одаар чүүлдер даңзыында хөмүр-даш ажыктыг талазы-би-ле солуттунмас казымал байлак бооп турар. Чер кырында одаар ыяш эвээжээн, чурттакчы чон-нун саны чылдан чылче көвүдөп кел чыдар байдалда миллион-миллион чылдар иштинде ши-риктелип, үжүлеттинип келген хөмүр-дашты Россия дашты-кыже 90 млн. тоннаны үндүр садып турар. Ооң 35 хуузу Ев-

де дээрзин көргүзүп турар.

Тус казымал байлактан суук одаар чүүл база бүдүрүп эге-лээн. Оон эрткеш, ЮАР дээр африкан чуртта хөмүрдөн 240 хевирнин аш-чем продуктула-рын кылып турар дээн медээ-ни Интернеттен номчуп болур. Шаг-үе бергедей бээр болза, чурттуң хөмүр-даш шыгжамыры бисти аш-чуттан, аарыг-аржык-тан болгаш сооктан камгалаар чадакас. Нефть агымы турнуга бээрге, дөмей-ле хөмүр-дашче ээ көрнүр, ол дээш адаанна-жыр үе ырак эвес-ле хевирлиг.

Алдынын саткаш, акшазын алыр

Тозан чылдарнын төнчүзүндө бээр үлөтпүр-бүдүрүлгелер буурап дүшкенде, чүве эндекас, кажар кижилер хөмүр-даш сөөртүл-гезин холга кирип, сайгар-лып эгелээн. Күчүлүг аар чүк сөөртүр «КаМАЗ»-ты хуужудуп алганнар. Оон бээр бо хүннерге чедир чурттакчы чонга хөмүр-даш садып, чедирип бээр ажыл колдуунда хуу кижилерге онаашкан. Улуг орук хажы-зында турар хөй машиналар-нын чолаачылары оолдардан кайы чер-чурттуг силер деп айтыраарымга, колдуу-ла Баян-Кол, Эрбек, Победа деп ха-рыыладылар. Бир тоннада 2700 рубль дээш саткаш, кайы хире акша «ойнап» алыр силер дээ-римге, 500 рубль диди. Арктан хөмүрнү уургайдан үндүр саткан өрттээ боор чүве-дир. Шоодай-лап азы ванналап садып турар кижилер бир тоннадан дөрт муң рубль чедир арыг орулга-ны кирип ал болур. Хоорай-нын үстүкү трасса деп адаар чазагыг орукту дургаар хө-мүр-даш чүдүрген машиналар шууштур туруптарга-ла, чон уурук-сууруктап кээп эгелээр. Хөмүр садып аар дээн киж-

геш-ле, кассага төлөп каарга, саат чокка хөмүр-дашты чүдү-рүп бээр. Элегес хөмүрү багай дээрге, шынга дүүшпес. Көзөп, чүшкүрерге эки. Бо уургайда чээрби чыл хире ажылдап тур мен. Шалыңывыс өй-шаанда үнүп турар» — деп харыылады.

Бир кижикүжүр хөмүрүн изиг чайын, август төнчүзүн-де 2000 рубль дээш садып алган. Сентябрь ортан үезин-де ол-ла чолаачызындан са-дып аар дээш чугаалажырга, бир тоннада 2500 деп барган. Чылдагааны — одалга сезону эгелээн. Октябрда ол өртөк чүгө 2700 апарганы ам кым-га-даа билдине берген боор.

Бодап-бодап кээрге...

Элегесте хөмүр-даш уурга-йы эвээш хемчээлдиг продук-цияны бүдүрүп турарын база Межегейде хөмүр-даш чыды-нын чаа-ла шингээдил эгелээ-ни-биле тус адырда кол черни ТДРК ээлеп турары билдине берди. Ынчап кээрге, өртөк-терни ол компания салыр. База бир эскериг — күрүне хөмүр-дашты чүгө боду хаптап, шоо-дайлааш, садып болбазыл? Одаар чүүл хөй болган тудум, өртөктер чүгле ынчан бадар. Мен, бодум хуумда, эрткен-чы-лын моол таладан көрей ком-пания хөмүр-даш кири садар дээнин номчааш, чижилге-лиг байдал тургустунар болза деп манаан мен. Ол чугаа-лажышкыннар түнел бербээн.

Бажың ээзи кижикүжү-даа, школа, эмнелге эргелекчизи-даа хөмүрнү чүгээр өртөк-биле алган болза деп күзээр. Доктааткан өртөктөн эртер ха-рыың бар эвес, соокта доңуп олурап эвес, алыр сен. Амгы үеде одаар чүүлге камналгалыг демир суугулар салдырып турар апарган. Чоорту улуг кочегар-калар орнунга чамдык үелер-де электри күжү-биле ажыл-даар суугулар туруптар боор.

Республикада хөмүр-даш хереглээр улуг бүдүрүлгелер эвээш болгаш соңгаарже үндүр сөөртүп турарын билер бис. 200 санныг улуг чүк маши-налары бар. Минусинскиге че-диргеш, вагоннарже чүдүрер.

Балык сугнун тереңин-ге эштиң дээр, кижикүжү-нин экизин алың дээр.

Чурттап чораан назынында эки чурттакаска кайын боор, кызар апаар. Хөмүр-биле байдал кандыгыл деп чүвени көрдүвүс, ниити чуртта кан-дыг-даа барааннарга, хереглел турар болза, өртөктер өзер деп дүрүм бар болганда, ботка ынанганы кедилгидир. Күрү-не одаар чүүлге чиигелделер-ни чединмес болгаш инвалид улуска көргүзүп турарын ке-жик-тир деп бодаар-дыр мен.

Галина МАСПЫК-ООЛ.

“Бо хүнде Тыванын тариф (өртөк-тер) албанынын медээзи-биле хөмүр-даш уургайында бир тонна хөмүрнүн өрттээ 2093 рубль 42 көп. Тус өртөкти ком-паниянын чингине директору 2014 чылдың январь 1-ден күштүг деп тускай ду-жаалга ат салган болгаш чыл төнчүзүгө чедир өске-рилге чок арттыраарын айыткан.

ропа чурттарына барып турар. Бистиң чуртта бир чурттакчы бүрүзүгө-ле 1,5 тонна хөмүр онаажып турар. Ук көргүзүг АКШ, Австралия чурттарындан оранчок чыдып каап турза-даа, Россия хөмүр-даш экспортун-га делегейде үш дугаар черде турар. Америкада хөмүр-даш тывыжы 40 млн. тонна чедерге-ле, озал-ондактан бир шахтер амы-тынындан чарлып турар болза, Россияда 4 млн. тонна санында-ла өлүм болуп турары дагжыларнын айыыл чок чоруун харыылаар ажыл куду деңнел-

лер аразына холужа бергеш, улустун чугаазын дыңнаарымга, Элегес хөмүрү эвес бе деп-ле ылавылаар болду. Шынар та-лазы-биле арай куду болурга улус ону алыскавас дээрзин би-лип алдым. Хоорайнын одаар чүүл садар черинде (гортоп) бир тоннада 2300 рубль. Маши-на чок болзунарза, 500 рубль-ди төлээш, чедиртип ал болур. Ынчап кээрге ылгал чок-тур.

Каа-Хем уургайында ажыл-дал турар кижиден чогуштын өрттээ чечел? — деп айтырган мен. «2100 рубльди кире бер-

Тыва Республиканың Баштыңының Чарлыктары

Тыва Республиканың күрүне шаңналдары-биле шаңнаарының дугайында

Тыва Республиканың хөгжүлдизинге үлүг-хуузу болгаш хөй чылдарда ак сеткилдиг ажылы дээш «Буян-Бадиргы» орденниң III чергези-биле Тес-Хем кожуунунун «Шуурмак суурда Көдээ культура бажыны» муниципалдыг бюджеттиг культура албан черинин салбырының уран чүүл удуртукчузу **Алдын-кыс Чамзыриновна Комбуну** шаңнаар.

Культура болгаш уран чүүл адырында ачы-хавыязы болгаш хөй чылдарда үрө-түнелдиг ажылы дээш «Тыва Республиканың уран чүүлүнүн алдарлыг ажылдакчызы» хүндүлүг атты «Россияның Чурукчулар эвилели» Бүгү-россияның чогадыкчы хөй-ниити организациязының Тыва регион салбырының кежигүнү, скульптор-монументалист **Хеймер-оол Байдосович Донгакка** тыпсыр.

Көдээ ажыл-агый адырын хөгжүдеринге үлүг-хуузу болгаш хөй чылдарда үрө-түнелдиг ажылы дээш «Тыва Республиканың алдарлыг малчыны» хүндүлүг атты Бай-Тайга кожуунунун Кара-Хөл сумузуңда «Арга-Баары» тараачын (арат) ажыл-агыйының баштыңы **Калдар-оол Калзанович Хертеке** тыпсыр.

Аныяк-өскени өөредип кижиздеринге ачы-хавыязы болгаш хөй чылдарда ак сеткилдиг ажылы дээш «Тыва Республиканың өөредилгезинин алдарлыг ажылдакчызы» хүндүлүг атты

Лидия Конгаровна Кошкар-оолга — Тыва Республиканың Барыын-Хемчик кожуунунун Кызыл-Мажалык суурнун № 2 ортумак ниити өөредилге школазы муниципалдыг бюджеттиг ниити өөредилге албан черинин химия болгаш биология башкызы;

Делгермаа Конгаровна Монгушка — Тыва Республиканың Барыын-Хемчик кожуунунун Кызыл-Мажалык суурнун № 2 ортумак ниити өөредилге школазы муниципалдыг бюджеттиг ниити өөредилге албан черинин орус дыл болгаш литература башкызы;

Валентина Донгутовна Сааяга — Тыва Республиканың Барыын-Хемчик кожуунунун Кызыл-Мажалык суурнун № 2 ортумак ниити өөредилге школазы муниципалдыг бюджеттиг

Тыва Республиканың ордени-биле **Д.Б. Намдаковту** шаңнаарының дугайында

Россия биле Тываның демнежилгезинин 100 чылын алдар болдуруп база Тыва Республиканың хөгжүлдизинге үлүг-хуузу дээш Тыва Республиканың ордени-биле россияны Чурукчулар эвилелин кижигүнү **Даши Намдаковту** (Дашинима

Күш-ажылчы чедишкенинери болгаш хөй чылдарда ак сеткилдиг күш-ажылы дээш Россия биле Тываның демнежилгезинин болгаш Кызыл хоорайның үндезилетинип тургустунганының 100 чылын демдеглээринин Тыва Республиканың юбилейлиг тураскаал медалы-биле шаңнаарының дугайында

Ольга Дамыкаевна Акты — Тожу кожуунунун күш-ажылдың хоочуну;

Валентина Петровна Антонованы — Тыва Республиканың күш-ажылдың хоочуну;

Петр Ондарович Байыр-оолду — күш-ажылдың хоочуну, «Жилсервис» кызыгаарлат-тыг харысалгалыг ниитилелдин вахтеру;

Валентина Донгакковна Байысты — Чеди-Хөл кожуунунун өөредилгезинин хоочуну;

Василий Максимович Балчый-оолду — «Тыва үндезин культура төвү» күрүнениң бюджет албан черинин башкарыкчы программизи;

Зоя Кертик-ооловна Балчыракты — Чөөн-Хемчик кожуунунун күш-ажылдың хоочуну;

Александр Донгаккович Бегзини — Тыва Республиканың күш-ажылдың хоочуну;

Лидия Васильевна Волошинаны — Чепсектиг Күштеринин хоочуну, «Афганистан хоочуннарының эвилели» Тыва Республиканың хөй-ниити организациязының кежигүнү;

Николай Алексеевич Горяиновту — шериг албанының хоочуну;

Евгений Федорович Дацкуну — «Хоорай поликлиниказы» Тыва Республиканың кадык камгалалының күрүнениң бюджет албан черинин профилактика салбырының терапевт эмчизи;

Ольга Кыргысевна Дамдыны — Тыва Республиканың күш-ажылдың хоочуну;

Маадыр-оол Сурунович Даргатты — шериг албанының хоочуну;

Вячеслав Леонидович Дементьевти — Тыва Республиканың Хөй-ниити палатазының кежигүнү;

Сагаан-оол Кызыл-оолович Долгарны — Дайынның болгаш күш-ажылдың, Чепсектиг Күштеринин болгаш эрге-хоойлу орган-

ниити өөредилге албан черинин математика башкызынга тыпсыр.

Чедип алган күш-ажылчы чедишкенинери болгаш хөй чылдарда ак сеткилдиг ажылы дээш «Тыва Республиканың алдарлыг ажылдакчызы» хүндүлүг атты

Сесимаа Будуповна Ооржакка — Тыва Республиканың Аграр лицей күрүнениң бюджеттиг ниити өөредилге албан черинин биология башкызы;

Александра Монгушовна Иргитке — Тес-Хем кожунунун күш-ажылдың хоочуну;

Светлана Владимировна Доржуга — Каа-Хем кожунунун күш-ажылдың хоочуну;

Людмила Эртнеевна Монгушка — Тес-Хем кожунунун күш-ажылдың хоочуну;

Анатолий Владленович Думен-Баирге — Тере-Хөл кожунун чагыргазының чолаачызы.

Хөй чылдарда ак сеткилдиг ажылы дээш Тыва Республиканың баштыңының Хүндүлел бижии-биле

Шолбан Анатольевич Ондарны — Сүт-Хөл кожунунун культура эргелелин методизи;

Алим Маадыевич Кунчунну — Тере-Хөл кожунунун «Кунгуртунун уругларның уран чүүл школазы» уругларга немелде өөредилгениң муниципалдыг автономнуг албан черинин «Хөөмей» класының башкызы;

Саяна Бадан-ооловна Сааяны — Ак-Довурак хоорай чагыргазының херектер эргелекчизи;

Александра Мопуевна Эрендейни — «Хоорай рыноктары» эргелеп-башкарылга компаниязы муниципалдыг унитарлыг бүдүрүлгениң улуг контролеру;

Вера Доткановна Эрендейни — Тес-Хем кожунунун «Нарцисс» кызыгаарлаттыг харысалгалыг ниитилелдин чингине директору;

Анай-оол Сендиевич Допчутту — Эрзин кожунунун күш-ажылдың хоочунуна тыпсыр.

Тыва Республиканың Баштыңы

Ш. КАРА-ООЛ.

Кызыл хоорай

2014 чылдың сентябрь 15

№ 196

Балжымаевич Намдаковту) шаңнаар.

Тыва Республиканың Баштыңы

Ш. КАРА-ООЛ.

Кызыл хоорай

2014 чылдың сентябрь 4

№ 185

нарының хоочуннарының (пенсионерлеринин)

Бүгү-россия хөй-ниити организациязының Тыва регион салбырының даргазы, Тыва Республика-

ның Хөй-ниити палатазының кежигүнү;

Эзир-оол Белдирикович Донгакты — Барыын-Хемчик кожунунун күш-ажылдың хоочуну;

Любовь Григорьевна Иванованы — Тыва Республиканың өөредилгезинин хоочуну;

Алла Владимировна Карталыкованы — Тоора-Хем ортумак школазы муниципалдыг бюджеттиг ниити өөредилге албан черинин орус дыл болгаш литература башкызы;

Риша Допчутпановна Колду — Тожу кожунунун күш-ажылдың хоочуну, ивижи;

Владимир Александрович Ламинни — РЭА-ның Сибирь салбырының төөгү институтунун директору, төөгү эртемнеринин доктору;

Вера Николаевна Лапшакованы — Тыва Республиканың культура сайыдының бирги оралакчызы;

Тхуптен Лобсангны — Тыва Республиканың Хөй-ниити палатазының кежигүнү;

Ольга Алексеевна Маланованы — Тыва Республиканың күш-ажылдың хоочуну;

Валентина Торлуковна Монгушту — Тожу кожунунун хоочуну;

Хонук-оол Доржуевич Монгушту — Тыва Республиканың Хөй-ниити палатазының даргазы;

Виталий Семенович Нанактаевти — Тыва Республиканың культуразының хоочуну;

Сергей Владимирович Огородниковту — Россия Федерациязының Чепсектиг Күштеринин хоочуну;

Чимит-Доржу Байырович Ондарны —

совет, россияны политиктиг ажылдакчы, Москва хоорайда тыва землячествонун баштыңы;

Маны Оюновна Ооржакты — Тыва Республиканың күш-ажылдың хоочуну;

Леонид Маркелович Осердцовту — ССРЭ-ниң Чепсектиг Күштеринин хоочуну;

Надежда Васильевна Понамареваны — «Октай» орус культура төвүнүн директору;

Балдаа Шигжитович Салчакты — «Мөген-Бүрен» Тыва Республиканың күрүнениң унитарлыг бүдүрүлгезинин балык тудар бригаданың башкычызы;

Георгий Дулушевич Санчыны — Тыва Республиканың күш-ажылдың хоочуну;

Монгун-оол Степанович Сыгыртааны — Россияның ФАЧА Тыва Республикада эргеле-линин шериг албан-хаакчызы;

Чанмыр Александрович Удумбараны — шериг албанының хоочуну;

Галина Петровна Федорованы — Тыва Республиканың кадык камгалалының хоочуну;

Сааган Санчы-Доржуевич Хертекти —

Тыва Республиканың сагыш-сеткил хөгжүлдизинге үлүг-хуузу дээш Россия биле Тываның демнежилгезинин болгаш Кызыл хоорайның үндезилетинип тургустунганының 100 чылын демдеглээринин Тыва Республиканың юбилейлиг тураскаал медалы-биле шаңнаарының дугайында

Алексий Архимандритти (Алик Васильевич Костриковту) — Кызыл хоорайның Ыдыктыг Троицк хүрээзинин лама-башкызы;

Авель Иеромонахты (Владимир Иванович Скороходовту) — Каа-Хем кожунунун Сарыг-Сеп суурда Бурган Иезинин Казань бурганына алдар болдурган хүрээнин лама-башкызы;

Тыва Республиканың күрүне шаңналдары-биле шаңнаарының дугайында

Көдээ ажыл-агый адырында ачы-хавыязы болгаш хөй чылдарда ак сеткилдиг ажылы дээш «Тыва Республиканың көдээ ажыл-агыйының алдарлыг ажылдакчызы» хүндүлүг атты

Барыын-Хемчик кожунунун Дөң-Терезин суму-зунда «Тербе-Даш» көдээ ажыл-агый бүдүрүлгө кооперативинин даргазы, муңу малчын

Екатерина Окте-ооловна Ооржакка тыпсыр.

Хоойлу-чурумну, хоойлужудулганы бажыг-лаар адырга ачы-хавыязы болгаш айыыл чок албан органнарда хөй чылдарда сыныш чок албан-хүлээлгези дээш «Тыва Республиканың алдарлыг ажылдакчызы» хүндүлүг атты ше-

риг албанының хоочуну **Эрес-оол Дукут-оол**

ович Кууларга тыпсыр.

Айыыл чок албан органнарына хөй чылдарда сыныш чок албан-хүлээлгези дээш Тыва Республиканың Баштыңының хүндүлел бижии-биле шериг албанының хоочуну **Василий Хуужанович Чоодуну** шаңнаар.

Тыва Республиканың Баштыңы

Ш. КАРА-ООЛ.

Кызыл хоорай

2014 чылдың сентябрь 4

№ 187

Россия биле Тываның демнежилгезинин болгаш Кызыл хоорайның үндезилетинип тургустунганының 100 чылын демдеглээринин Тыва Республиканың юбилейлиг тураскаал медалы-биле Б. Мянганбаярны шаңнаарының дугайында

Тыва Республика биле Моол чоннарының аразында найыралды быжыглар херекке үлүг-хуузу болгаш Россия биле Тываның демнежилгезинин болгаш Кызыл хоорайның үндезилетинип тургустунганының 100 чылын демдеглээринин Тыва Республиканың юбилейлиг тураскаал медалы-биле

Тыва Республика биле Моол чоннарының аразында найыралды быжыглар херекке үлүг-хуузу болгаш Россия биле Тываның демнежилгезинин болгаш Кызыл хоорайның үндезилетинип тургустунганының 100 чылын демдеглээринин Тыва Республиканың юбилейлиг тураскаал медалы-биле

Тыва Республика биле Моол чоннарының аразында найыралды быжыглар херекке үлүг-хуузу болгаш Россия биле Тываның демнежилгезинин болгаш Кызыл хоорайның үндезилетинип тургустунганының 100 чылын демдеглээринин Тыва Республиканың юбилейлиг тураскаал медалы-биле

Тыва Республика биле Моол чоннарының аразында найыралды быжыглар херекке үлүг-хуузу болгаш Россия биле Тываның демнежилгезинин болгаш Кызыл хоорайның үндезилетинип тургустунганының 100 чылын демдеглээринин Тыва Республиканың юбилейлиг тураскаал медалы-биле

Тыва Республика биле Моол чоннарының аразында найыралды быжыглар херекке үлүг-хуузу болгаш Россия биле Тываның демнежилгезинин болгаш Кызыл хоорайның үндезилетинип тургустунганының 100 чылын демдеглээринин Тыва Республиканың юбилейлиг тураскаал медалы-биле

Тыва Республика биле Моол чоннарының аразында найыралды быжыглар херекке үлүг-хуузу болгаш Россия биле Тываның демнежилгезинин болгаш Кызыл хоорайның үндезилетинип тургустунганының 100 чылын демдеглээринин Тыва Республиканың юбилейлиг тураскаал медалы-биле

Тыва Республика биле Моол чоннарының аразында найыралды быжыглар херекке үлүг-хуузу болгаш Россия биле Тываның демнежилгезинин болгаш Кызыл хоорайның үндезилетинип тургустунганының 100 чылын демдеглээринин Тыва Республиканың юбилейлиг тураскаал медалы-биле

Тыва Республика биле Моол чоннарының аразында найыралды быжыглар херекке үлүг-хуузу болгаш Россия биле Тываның демнежилгезинин болгаш Кызыл хоорайның үндезилетинип тургустунганының 100 чылын демдеглээринин Тыва Республиканың юбилейлиг тураскаал медалы-биле

Тыва Республика биле Моол чоннарының аразында найыралды быжыглар херекке үлүг-хуузу болгаш Россия биле Тываның демнежилгезинин болгаш Кызыл хоорайның үндезилетинип тургустунганының 100 чылын демдеглээринин Тыва Республиканың юбилейлиг тураскаал медалы-биле

Тыва Республика биле Моол чоннарының аразында найыралды быжыглар херекке үлүг-хуузу болгаш Россия биле Тываның демнежилгезинин болгаш Кызыл хоорайның үндезилетинип тургустунганының 100 чылын демдеглээринин Тыва Республиканың юбилейлиг тураскаал медалы-биле

Тыва Республика биле Моол чоннарының аразында найыралды быжыглар херекке үлүг-хуузу болгаш Россия биле Тываның демнежилгезинин болгаш Кызыл хоорайның үндезилетинип тургустунганының 100 чылын демдеглээринин Тыва Республиканың юбилейлиг тураскаал медалы-биле

Тыва Республика биле Моол чоннарының аразында найыралды быжыглар херекке үлүг-хуузу болгаш Россия биле Тываның демнежилгезинин болгаш Кызыл хоорайның үндезилетинип тургустунганының 100 чылын демдеглээринин Тыва Республиканың юбилейлиг тураскаал медалы-биле

Тыва Республика биле Моол чоннарының аразында найыралды быжыглар херекке үлүг-хуузу болгаш Россия биле Тываның демнежилгезинин болгаш Кызыл хоорайның үндезилетинип тургустунганының 100 чылын демдеглээринин Тыва Республиканың юбилейлиг тураскаал медалы-биле

Тыва Республика биле Моол чоннарының аразында найыралды быжыглар херекке үлүг-хуузу болгаш Россия биле Тываның демнежилгезинин болгаш Кызыл хоорайның үндезилетинип тургустунганының 100 чылын демдеглээринин Тыва Республиканың юбилейлиг тураскаал медалы-биле

Тыва Республика биле Моол чоннарының аразында найыралды быжыглар херекке үлүг-хуузу болгаш Россия биле Тываның демнежилгезинин болгаш Кызыл хоорайның үндезилетинип тургустунганының 100 чылын демдеглээринин Тыва Республиканың юбилейлиг тураскаал медалы-биле

Тыва Республика биле Моол чоннарының аразында найыралды быжыглар херекке үлүг-хуузу болгаш Россия биле Тываның демнежилгезинин болгаш Кызыл хоорайның үндезилетинип тургустунганының 100 чылын демдеглээринин Тыва Республиканың юбилейлиг тураскаал медалы-биле

Тыва Республика биле Моол чоннарының аразында найыралды быжыглар херекке үлүг-хуузу болгаш Россия биле Тываның демнежилгезинин болгаш Кызыл хоорайның үндезилетинип тургустунганының 100 чылын демдеглээринин Тыва Республиканың юбилейлиг тураскаал медалы-биле

Тыва Республика биле Моол чоннарының аразында найыралды быжыглар херекке үлүг-хуузу болгаш Россия биле Тываның демнежилгезинин болгаш Кызыл хоорайның үндезилетинип тургустунганының 100 чылын демдеглээринин Тыва Республиканың юбилейлиг тураскаал медалы-биле

Тыва Республика биле Моол чоннарының аразында найыралды быжыглар херекке үлүг-хуузу болгаш Россия биле Тываның демнежилгезинин болгаш Кызыл хоорайның үндезилетинип тургустунганының 100 чылын демдеглээринин Тыва Республиканың юбилейлиг тураскаал медалы-биле

Тыва Республика биле Моол чоннарының аразында найыралды быжыглар херекке үлүг-хуузу болгаш Россия биле Тываның демнежилгезинин болгаш Кызыл хоорайның үндезилетинип тургустунганының 100 чылын демдеглээринин Тыва Республиканың юбилейлиг тураскаал медалы-биле

Тыва Республика биле Моол чоннарының аразында найыралды быжыглар херекке үлүг-хуузу болгаш Россия биле Тываның демнежилгезинин болгаш Кызыл хоорайның үндезилетинип тургустунганының 100 чылын демдеглээринин Тыва Республиканың юбилейлиг тураскаал медалы-биле

Тыва Республика биле Моол чоннарының аразында найыралды быжыглар херекке үлүг-хуузу болгаш Россия биле Тываның демнежилгезинин болгаш Кызыл хоорайның үндезилетинип тургустунганының 100 чылын демдеглээринин Тыва Республиканың юбилейлиг тураскаал медалы-биле

Тыва Республика биле Моол чоннарының аразында найыралды быжыглар херекке үлүг-хуузу болгаш Россия биле Тываның демнежилгезинин болгаш Кызыл хоорайның үндезилетинип тургустунганының 100 чылын демдеглээринин Тыва Республиканың юбилейлиг тураскаал медалы-биле

Тыва Республика биле Моол чоннарының аразында найыралды быжыглар херекке үлүг-хуузу болгаш Россия биле Тываның демнежилгезинин болгаш Кызыл хоорайның үндезилетинип тургустунганының 100 чылын демдеглээринин Тыва Республиканың юбилейлиг тураскаал медалы-биле

«Мөген-Бүрен» Тыва Республиканың күрүнениң унитарлыг бүдүрүлгезинин малчыны дузалакчызы;

Мargarita Колловна Хуваалганы — Тожу кожунунун Сыстыг-Хем суурда фельдшер-акушер пунктузунун фельдшери;

Эдуард Демир-оолович Черлик-оолду — Россияның ФАЧА Тыва Республикада эргеле-линин шериг албан-хаакчызы;

Раиса Ивановна Чернышованы — Тыва Республиканың күш-ажылдың хоочуну;

Лилия Николаевна Чиргалананы — Тожу кожунунун күш-ажылдың хоочуну;

Кара-Куске Кунзекевич Чоодуну — Тыва Республиканың күш-ажылдың хоочуну.

Тыва Республиканың Баштыңы

Ш. КАРА-ООЛ.

Кызыл хоорай

2014 чылдың август 24

№ 179

Тыва Республиканың күрүне шаңналдары-биле шаңнаарының дугайында

Көдээ ажыл-агый адырында ачы-хавыязы болгаш хөй чылдарда ак сеткилдиг ажылы дээш «Тыва Республиканың көдээ ажыл-агыйының алдарлыг ажылдакчызы» хүндүлүг атты

Барыын-Хемчик кожунунун Дөң-Терезин суму-зунда «

Байыр чедиришкени

Хаа-Хөл кожуунун Булуң-Терек сумуунда чурттал чоруур бистиң эргим ававыс ара Чаммаевна ЕНДАН октябрь 14-түн хүнүнде 65 харлаар. Ававыска юбилейи шытыр байыр чедирип, каң дег кадыкшылды, буян-чолду, өөрүшкү-маңнайы, аас-икти сеткиливис ханызындан күзедивис.

Сибирь делгеминге төртүтүнгөш,
Чуок Улуг-Хемге ойнал өскөн,
Чуртталганың шуурганынга тура дүшпейн,
Угаа сөстүг, эрес чаңың ам-даа салба.

Ак-көк Тываң агаары дег арыг чору,
Агып чыдар Улуг-Хем дег оккур чору,
Ажар артың чавыс болуп, орууң шуудал,
Амыдырал узун оруун уламчыла.

Өөнүң ээзи, уруглары, күдээзи, оглу,
керни, хой санныг уйнуктарындан.

Холан, эрес, омак-хөглүг
Чың-толун кижизидип өстүрдүн,
Чокчак чараш уйнуктарың аразында
Хаа кижик буянын-даа эдиледиң.

Ие (өг-бүлениң) капиталының

Акса-хөреңгизин бажың тударыпга, бажың (чурттаар дача) садып
ырынга ажыглаары-биле чээлини бээр.
Тел. 8-923-389-70-57, 8-923-543-05-47.

КПК «Согласие», шыныдылга №104 от 13 октября 2011г. ОГРН 1061901008806.
Телевирлиг үндөзиге парлаан.

Извещения

В администрацию г. Ак-Довурак поступило заявление от гражданки Российской Федерации **Сарыглар Айлааны Тадар-ооловны** о предоставлении земельного участка населенных пунктов 2 категории для размещения индивидуальных гаражей, расположенного по адресу (имеющие ориентиры): г. Ак-Довурак, ул. Монгуш Марата, общей площадью 208 кв.м. в аренду сроком на 3 года.

В рамках действующего законодательства в течении 30 дней со дня опубликования информации отделом имущественных и земельных отношений администрации городского округа г. Ак-Довурак принимаются письменные заявления и возражения по данному заявлению.

Начальник ОИЗО г. Ак-Довурак
Кан-оол О.У.

В администрацию муниципального района "Бай-Тайгинский кожуун Республики Тыва" поступило заявление от гражданки Аралчыт Байлак Дуктуговны о предоставлении в аренду земельного участка из земель населенных пунктов для ведения личного подсобного хозяйства с общей площадью 1199 кв.м., расположенного по адресу: Республика Тыва, Бай-Тайгинский район, с. Тээли, ул. Хертек Шириин-оол, д.24.

В рамках действующего законодательства администрация муниципального района "Бай-Тайгинский кожуун Республики Тыва" в течении 30 дней со дня опубликования информации принимает письменные возражения по данному заявлению по адресу: Республика Тыва, Бай-Тайгинский кожуун, с. Тээли, ул.Комсомольская, д.19, с. №222.

Вр. и.о. главного специалиста отдела экономического развития и по земельно-имущественным отношениям администрации **Сундуй А.А.**

В отдел по управлению муниципальным имуществом и земельным отношениям администрации Тес-Хемского кожууна поступило заявление от гражданина Российской Федерации Чанзан Феликса Анатольевича о предоставлении земельного участка в аренду сроком на 3 года из земель населенных пунктов с кадастровым номером 12:0701009:184, с разрешенным использованием для индивидуального жилищного строительства с общей площадью 1000 кв.м., расположенного по адресу: Республика Тыва, Тес-Хемский район, с. Белдир-Арыг, ул. Оюн Калзанмай, д.9.

В рамках действующего законодательства в течении 30 дней со дня опубликования извещения отделом по управлению муниципальным имуществом и земельным отношениям администрации Тес-Хемского кожууна принимаются письменные заявления и возражения по данному заявлению.

Главный специалист отдела по управлению муниципальным имуществом и земельным отношениям администрации Тес-Хемского кожууна **А. Силикей.**

ПОСТАНОВЛЕНИЕ

Об итогах публичных слушаний проводившихся "01" августа 2014 года в администрации г. Чадан по обращению Монгуш Р.М.

Рассмотрев итоги публичных слушаний, состоявшихся "01" августа 2014 года по вопросу об изменении вида разрешенного использования земельного участка, принадлежащего на праве собственности Монгуш Розе Монгулековне, руководствуясь Земельным кодексом РФ, Градостроительным кодексом РФ, Федеральным Законом от 10.2003 г. №131-ФЗ "Об общих принципах организации местного самоуправления в Российской Федерации".

постановляю:
1. Утвердить прилагаемый протокол публичных слушаний, состоявшихся 01.08.2014 заключение публичных слушаний, по вопросу:
- об изменении вида разрешенного использования земельного участка с кадастровым номером 17:03:0601149:431 с общей площадью 703 кв.м., "для ведения личного подсобного хозяйства" "под объекты торговли".

2. Контроль над исполнением данного постановления оставляю за собой.
И.о. председателя администрации городского поселения город Чадан **Сат А.Б.**

ПОСТАНОВЛЕНИЕ

Об изменении вида разрешенного использования земельного участка

Рассмотрев итоги публичных слушаний, состоявшихся "01" августа 2014 г. в администрации городского поселения город Чадан по обращению Монгуш Розы Монгулековны, в соответствии с Градостроительным кодексом РФ, Федеральным Законом от 10.2003 г. № 131-ФЗ "Об общих принципах организации местного самоуправления

Өөрүп четтирдивис

ТР-ниң Чазааның оралакчызы Анатолий Партизанович Дамба-Хуурактың холундан 2014 чылдың июль 8-те Орус культура төвүнге болган Россияда өг-бүлө, ынакшыл, шынчы чорук хүнүн организаастаан байырлыг хуралга, мээң өг-бүлөмни «Ынакшыл болгаш шынчы чорук дээш» деп медаль-биле шаңнал-мактаанынга өөрүп четтирдивис.

Бедик шаңналга белектеп кириген Чаа-Хөл кожуунун даргазы Станислав Маадыр-ооловичиге, оралакчызы Чодураа Болатовнага база Азияда Каадыр-ооловнага деннеп четпес өөрүшкүнү илереттивис.

Бисти деткээн чымчак сеткилдг даргаларывыс барынга өөрдүвүс.

Күш-ажылдың хоочуну Аптан-оол Иргитович СОДУНАМ.

УАЗ автомашинага артык кезектерни

барып садып ап, чогуп чагыдып ап болур. Чагыдар болза, өртөөниң 50 хуузун баптай төлөп алыр.

Өртөө Новосибирск хоорайшы.

«Регион 17» КХП, Интернациональная
кудумчузу, 155,

(2 дугаар каът) Тел. 8(394-22)-6-60-40,
8-913-358-08-88. КХП «РЕГИОН 17». ИИШ 2455030034.

Телевирлиг үндөзиге парлаан.

в Российской Федерации".

постановляю

1. Изменить вид разрешенного использования земельного участка с кадастровым номером 17:03:0601149:431, с общей площадью 703 кв.м. "для ведения личного подсобного хозяйства" "под объекты торговли".

2. - Монгуш Розе Монгулековне - обратиться в филиал ФГБУ "ФКП Росреестра по РТ" по РТ. Управление Росреестра по РТ для внесения соответствующих изменений в государственный кадастр недвижимости и правоустанавливающие документы на земельный участок.

- обеспечить использование земельного участка в соответствии с видом разрешенного использования, указанным в п. 1 настоящего постановления.

3. Контроль над исполнением данного постановления оставляю за собой.

И.о. председателя администрации городского поселения город Чадан
Сат А.Б.

Председателя администрации городского поселения город Чадан
08.10.2014г. №198

ПОСТАНОВЛЕНИЕ

Об изменении вида разрешенного использования земельного участка

Рассмотрев итоги публичных слушаний, состоявшихся "07" октября 2014 г., в администрации городского поселения города Чадан, в соответствии с Градостроительным кодексом РФ, Федеральным Законом от 06.10.2003 г. №131-ФЗ "Об общих принципах организации местного самоуправления в Российской Федерации".

постановляю

1. Разрешить изменить вид разрешенного использования следующего земельного участка, с кадастровым номером 17:03:0601143:428, с общей площадью 931 кв.м., категория земель: земли населенных пунктов, "для строительства жилого дома" для строительства многоквартирного жилого дома расположенного по адресу: Республика Тыва, Дзун-Хемчикский район, г. Чадан ул. Новая, д.64.

2. - Монгуш Дмитрий Конгарович:

- обратиться в филиал ФГБУ "ФКП Росреестра по РТ" по РТ для внесения соответствующих изменений в государственный кадастр недвижимости на земельный участок.

3. Контроль над исполнением данного постановления оставляю за собой.

И.о. председателя администрации городского поселения город Чадан

Сат А.Б.
Председателя администрации городского поселения город Чадан
08.10.2014 г. №197

ПОСТАНОВЛЕНИЕ

Об итогах публичных слушаний, проводившихся "07" октября 2014 года в администрации г. Чадан

Рассмотрев итоги публичных слушаний, состоявшихся "07" октября 2014 г. в администрации городского поселения города Чадан по вопросу об изменении вида разрешенного использования земельного участка, расположенного по адресу: Республика Тыва, Дзун-Хемчикский район, г. Чадан, ул. Новая, д.64.

постановляю:

1. Утвердить прилагаемый протокол публичных слушаний, состоявшихся 07 октября 2014 г. заключение публичных слушаний, по вопросу об изменении вида разрешенного использования земельного участка с кадастровым номером 17:03:0601143:428 с общей площадью 931 кв.м., категория земель: земли населенных пунктов, или "для строительства жилого дома", "для строительства многоквартирного жилого дома", расположенного по адресу: Республика Тыва, Дзун-Хемчикский район, г. Чадан, ул. Новая, д.64.

2. Контроль над исполнением данного постановления оставляю за собой.

И.о. председателя администрации городского поселения город Чадан
Сат А.Б.

Бистиң ынак оглуус, акывыс, эш-өөрүнүн, чаңгыскалассчыларының эргим эжи, өөнүң иштиниң хайыралдыг эжи, оглу, кызының энерелдиг ачазы, хой санныг чээн-нериниң буянныг даайы, катааттарының биче сеткилдг күдээзи, чуржааттарының хүндүлүг честези **Мерген Доржуевич Калындууну** сөөлгү оруунче үдежи, бистиң эгиттинмес чидириивис, ажыг-шүжүүвүстү үлежи, моральдыг болгаш материалдыг дуза каткан Чаа-Хөлдүн кожуун чагырга коллективинге, Чаа-Хөл болгаш Булуң-Терек ортумак школаларының коллективинге, чаңгыскалассчыларынга, эш-өөрүңге, Кызылдан, Шагаан-Арыгдан, Ак-Туругдан, Чаа-Хөлдөн, Теве-Хаядан, Иймеден келген төрөлдеривиске, кудаларывиска, суурувус чонунга черге чедир мөгейип, четтиргенивис илереттивис.

Ачазы, дуңмалары, күдээлери, кенээттеринден.

«УБСУНУР ЫЙГЫЛААЖЫ» ЗАПОВЕДНИК

Убсунур ыйгылаажы Тыва Республиканың девискээринде 30 хуу, а Моолдун Увс аймааның 70 хуу чер ээлеп турар.

Ол, бир талазында, боду бүткен онзагай ландшафтыларлыг болганы-биле ылгалдыг: элезиннер, элезинниг болгаш дой холумактыг, кургаг, одар-белчирилг ховулар; холушак калбак болгаш ине бүрүлүг арга-арыглар; кургаг болгаш тулааланчак тундра, тайга, альпий шынаалар база мөңгө меңгилерден тургустунган. Тодаргайлаарга, Убсунур ыйгылаажы онзагай экосистемалардан чыгдыг бодунуң тускайлаң эрге-хоюлузу-биле чурттап чоруур «биосфера»-дыр.

Ийде, Убсунур ыйгылаажы этнографтыг онзагай болганы-биле ылгалдыг. Бурунгу даш базырыктар, чевег-хоорлер, сыын, мыйгак дүрүлзүн даштар, даш вектиң тураскаалдары, даш көжээлер — бо бүгү археологтуг тураскаалдар ук черге чурттап чораан чоннуң культуразының, төөгүзүнүн черчизи.

Убсунур ыйгылаажының бойдузунун, этнографиязының онзагайын шинчилеп көөр сорулга-биле «Убсу-Нур шинчилели» программаны Россия биле Моолдун эртемденнери тургузуп кылганнар. Ук программаның ажылы-биле 1991 чылда ЮНЕСКО-нуң эксперт комиссиязы Тывага кээп, Убсунур ыйгылаажыга бедик үнелелди бергениниң түңнелинде, программаны удуртуп турган эртемденнер Бугровский В.В., Батжаргал З., Курбатская С.С. ыйгылаажының бойдузунун онзагайын үнелээш, өөренип шинчилээр девискээр кылдыр чарлаар дугайында Тываның, Россияның Бойдус камгалаар яамыларының тайылбырлыг дилег бижиктерни кириген. Ажылдың түңнелинде дириг бойдустуң кайгамчык экосистемазын камгалаар, онзагайын өөренип көөр сорулгалыг Россия Федерациязының Бойдус камгалаар яамызының №52 доктаалы-биле 1993 чылдың январь 24-түн хүнүнде «Убсунур ыйгылаажы» Күрүнениң бойдус заповедниги тургустунган.

Чаа тургустунган Күрүнениң бойдус заповедниги «Убсунур ыйгылаажы» удуртуру-биле Эрзин кожуунуң Бойдус камгалаар комитетинин даргазынга **Андрей Дугарович Додукту** томуйлаан. А.Д.Додук харысалгалыг хүлээлгени 12 чылдың дургузунда күүсеткен. Ооң ажылдап турган 1993-2005 чылдарында заповедниктин чедип алган чедишкиннери хөй:

— 1997 чылда заповедник «Убсунур ыйгылаажы» бойдустуң биосферлиг заповедниги» деп атты алган. Ооң утказы — заповедниктин камгалалдыг девискээрин ажилдакчылары чүгле камгалаар эвес, девискээрлер-биле кызыгаарлажып чурттап чоруур чоннуң дамчып келген көшкүн амыдырал-чуртталгазының байдалын көрүп, бойдуска когарал чок кожа-хелбээ ажилдарны чорудары.

— 2000 чылда заповедниктин девискээринин шөлү улгаткан болгаш мурнунда турганы 5 камгалалдыг девискээрге немей 4 девискээрни кириген:

Убсу-Нур — хөл болгаш тулааланчак зона (Өвүр кожуун). Оруку-Шынаа — тулааланчак зона (Тес-Хем кожуун). Кара-Хөл — тайга зоназы (Бай-Тайга кожуун). Хан-Дээр — тайга зоназы (Сүт-Хөл, Чаа-Хөл кожууннар).

— 2003 чылда Каттышкан Нациялар Организациязының өөредилге, эртем болгаш культура комитети ЮНЕСКО-нуң

даңзынче «Салгалдарга делегей чергелиг бойдустуң тураскаалы» деп улуг алдар-атка заповедниктин камгалалдыг девискээрлерин кириген.

— Моолдун «Увс нуур» заповедниги-биле ажилдарның эге базымнары салдыг.

2006 чылдан эгелээш заповедникти Владислав Иванович Канзай удуртуп башкарып турар. Амгы үеде заповедниктин чедишкиннери хөй:

— заповедниктин эртем-шинчилел ажылы делегей чергелиг кылдыр хөгжүп үнген;

— эртем-шинчилел, девискээрлер камгалаар болгаш экологтуг чырыдышкын ажилдарын шуудадырынга төлевилелдер (грант, төлевилелдер) хөйү-биле камгалаттыг;

— арга-арыг ажил-агынының килдизи тургустунган;

— ийи чурттуң кады ажилдажылгазының түңнелинде Россия биле Моолдун казак даргаларының доктаалы-биле «Убсунур ыйгылаажы» ийи чурттуң камгалалдыг девискээри» деп атты алган.

— Камгалалдыг девискээрлерге кызыгаарлашкан Алтай, Хакасия, Красноярский край, Моолдун заповедниктери-биле бойдусту камгалап шинчилээринин демниг ажилдары чоруттунуп турар;

— Россияның заповедниктеринин аразында эки ажил-чорудулгалыг деп санадып турар.

Бойдустуң байлак девискээрлерин камгалап, эртем-шинчилел ажилдарын чорудуп, чон аразыга тайылбыр ажылын кылып, арга-арыгны өрт-айылындан камгалап, «Убсунур ыйгылаажы» заповедникте 83 киж эртем, экологтуг чырыдышкын, камгалал, арга-арыг, ниити айтырыглар харылаар база саң-хөө килдистеринде ажилдап турар.

Эртем килдизинин ажылының кол угланышкыны — заповедниктин девискээринде дириг амытаннарны, үнүштерни санап, оларны шинчилеп, эртем ажылын чорудары. Удуртукчузу Куксин А.Н. — 6 киж ажилдап турар. Заповедниктин девискээринде 83 дириг амытаннарның хевирлери бар: олардан — 8 Россияның, 19 — Тываның, 4 — Делегейниң Кызыл даңзызы; 350 куштун хевирлери: 37 — Россияның, 50 — Тываның, 12 — Делегейниң Кызыл даңзызы; 1263 үнүштерниң хевирлери: 18 — Россияның, 48 — Тываның Кызыл

дептеринде кири бижиттинген.

Заповедниктин девискээринде амылыг болгаш амы чок бойдусту шинчилээр-биле аңгы угланышкынныг ажилдарны килдис кылып турар. Ол болза:

— хөй үениң дургузунда бойдуста болуп турар өскерлишкиннерни хайгаарап тодарадыры (Бойдустуң демдеглели),

— хөй чылдарның дургузунда климаттың өскерлишкиннеринин дагыг черлерин дириг бойдузунга хамаарылгазын Мөңгүн-Тайганың чижээнегэ шинчилээр (программа GLORIA),

— ГИС-программаны ажыглап тургаш, архар-кошкар, ирбис база өске-даа ховар болгаш чидип бар чыдар дириг амытаннарны хайгаараарыга хамаарышкан эртем ажилдары.

Экологтуг чырыдышкын килдизинин ажылы — бойдусту камгалаарының чугулазының дугайында тайылбыр кылыры, солун, радио, телевидение таваарыштыр медээ дыңнадыры, башкылар-биле сырый харылзаалыг ажил, өөреникчилерге темалыг кичээлдер, оюннар, байырлалдар эрттирери. Удуртукчузу

раскааткан акция, байырлалдарның лекчилери. Тыва өөреникчилер Моолдун «Хархираа», моол өөреникчилер Мөңгүн-Тайга кожуунуң «Ак-Хөл» лагеринге, Эрзин кожуунуң Төре-Хөлге дыңнып, арга-дуржулгазын солчуп турар.

2011 чылдан тура «Ирбиштин күнү» деп фестивалды эрттирип эгелээш Сорулгазы — Тывада чидип бар чыдар ирбиш аңы камгалаарының айтырыгын көдүрүп, камгалаарын кыйгыраар.

Заповедник Тываның 100 чылдың байырлалдарына тураскаалдыг өөреникчилерге «Тыва — ирбиштин күнү» деп аттыг дневникти үндүрген, башкы арында чуруктарда заповедниктин девискээринде чурттап турар ирбистин чуруктарын салган. Дневниктин бир арынында ховар аң ирбиштин өөреникчилеринге кыйгырындан эгелээш Дараазында арыннарда ирбиштин дугайында, заповедниктин ажилының, девискээрлеринин тургузуунун дугайында дээлер болгаш школачыларның аразын чорудуп турар янзы-бүрү хемчеглер айттыг. База ол ышкаш дневниктин аңа-бүрүзүнде Тываның девискээринде он камгалалдыг бойдус девискээрлерин (заповедниктер, заказниктер, бойдус тураскаалдары) дугайында ниити медээ кири бижээн.

Арга-арыг ажил-агынының килдизи. Удуртукчузу Сарыг-Хаа Т.К. Т.К. инспектор, заповедниктин девискээрин өрт айылын болдурбазының хайтаргалын, камгалалын, эртем шинчилел чорудуп турар. Заповедниктин девискээри 323198,4 га болза, ооң иштинге арга-арыглыг черлер 49,8% тн. Девискээрлеринин ырак турарында кезек черлерге чедип алырының березинден заповедниктин арга-арыгын кезезугаар агаардан хыналдаларны чорудуп турар.

Ниити айтырыглар харылаар килдисте — Кузнецов М.Р. удуртканы — киж ажилдап турар. Олар ажилдаарыга таарымчалыг байдалдарны тургузарыг-силег, чылыг-чырык, ажилга ажалаттынар чүүлдерни хандыраары-биле ажилдап турар.

Саң-хөө килдизи. Улуг бухгалтер Дамдын В.С., килдисте — 5 киж бар. Заповедниктин бүгү боттанып турар камгалал, эртем, экологтуг чырыдышкын ажилдарын ой-шаанда күүсеттинип турарын акша-биле хандырып турар.

Заповедниктин девискээрин камгалаар килдис. Ниитизин биле заповедниктин инспекторлары бо чылдың сес айының дургузунда 15 төтөгелзешкиннерни демдеглээш, 13 төтөглекчилерни административтиг жаземчеге онааган. 2 араалыг боону, 9 каны, 1 архарның эди, кезин, 9 тарбагыны, 1 балык четкизин төтөглекчилерден хавырган. Заповедниктин девискээринге айыттыг корум-чурум үрээшкиннеринге шуптузунга протокол бижиктерни тургускаш, кеземче херзэн оттурган.

Бойдустуң сайзыралы — эвээш чылда өзүп көүдөй бербес, ол хөй үениң дургузунда болуп болушкун. Ынчалза-даа мурнуку чылдарга деңнээрге, камгалалдыг девискээрлерде аң-меңин баш саны көскүзү-биле өзүп, оът-сигенниң элбег үнгени — камгалалдыг девискээрлерин аңгылап, бойдустуң чайгаар хөгжүлдезинче киж кирижигезин эвээжидир сорулга салдыгаш ажилдааны — заповедниктин көргүзүлгелеринин бирээзи.

Долаана МОНГУШ

«ШЫН»

ТУРГУЗУКЧУЗУ: Тыва Республиканың Информатизация болгаш харылзаа яамызы.

Кол редактор
И.М. ДАМБА-ХУУРАК.

Индекс 667000. Кызыл хоорай,
Красноармейская, 100.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: кол редактор—2-01-35, редакторнун дузалакчызы — 2-30-69, редакторнун оралакчызы — 2-19-87, бухгалтерия — 2-18-10.

КИЛДИСТЕР: Нийтиел-политиктиг килдис—2-17-91, 2-17-05. Экономика килдизи — 2-40-77. Социал камгалал болгаш хөй-ниити амыдырал килдизи — 2-03-88. Очулга килдизи — 2-03-87. Реклама, чарлал килдизи — 2-03-90, сот.тел.: 8-923-264-22-22. Тел/факс (394-22) 2-30-69. Солун келбейн барганда, 3-14-94 телефонче долгаар. Неделяда үш катал үнер. Хемчээли 4 парлаар ама.

Тираж 6079. Чагыр 128. Номери парлаагаже дужааганы: график езугаар — 21.00, херек кырында — 18.00.

Расч. счет № 40603810900004000277 Корр.счет № 30101810500000000735 БИК 049304735 ИНН 1701008465 КПП 170101001

ОАО АБ «Народный Банк Республики Тыва» г. Кызыл.

Харылзаа, информация технологиялары болгаш массалыг коммуникациялар адырынга хайгаарал талазы-биле федералдыг албанниң Тыва Республика талазы-биле эргелели «Шын» солунну 2012 чылдың декабрь 3-те бүртүкзэн. Херечилелдин дугаары — ПИ № ТУ17-00068. Индекс 11530, 31730.

«Тываполиграф» ААН-ге парлаан. (Кызыл, Щетинкин болгаш Кравченко, 1). Солунда парлааттыг материалдарның авторларының бодалдары редакцияның туржубиле дүүшпейн барып болур. Айыттыг саннары болгаш өске-даа фактыларды дыңнадылары дээш авторлар боттары харылаар.